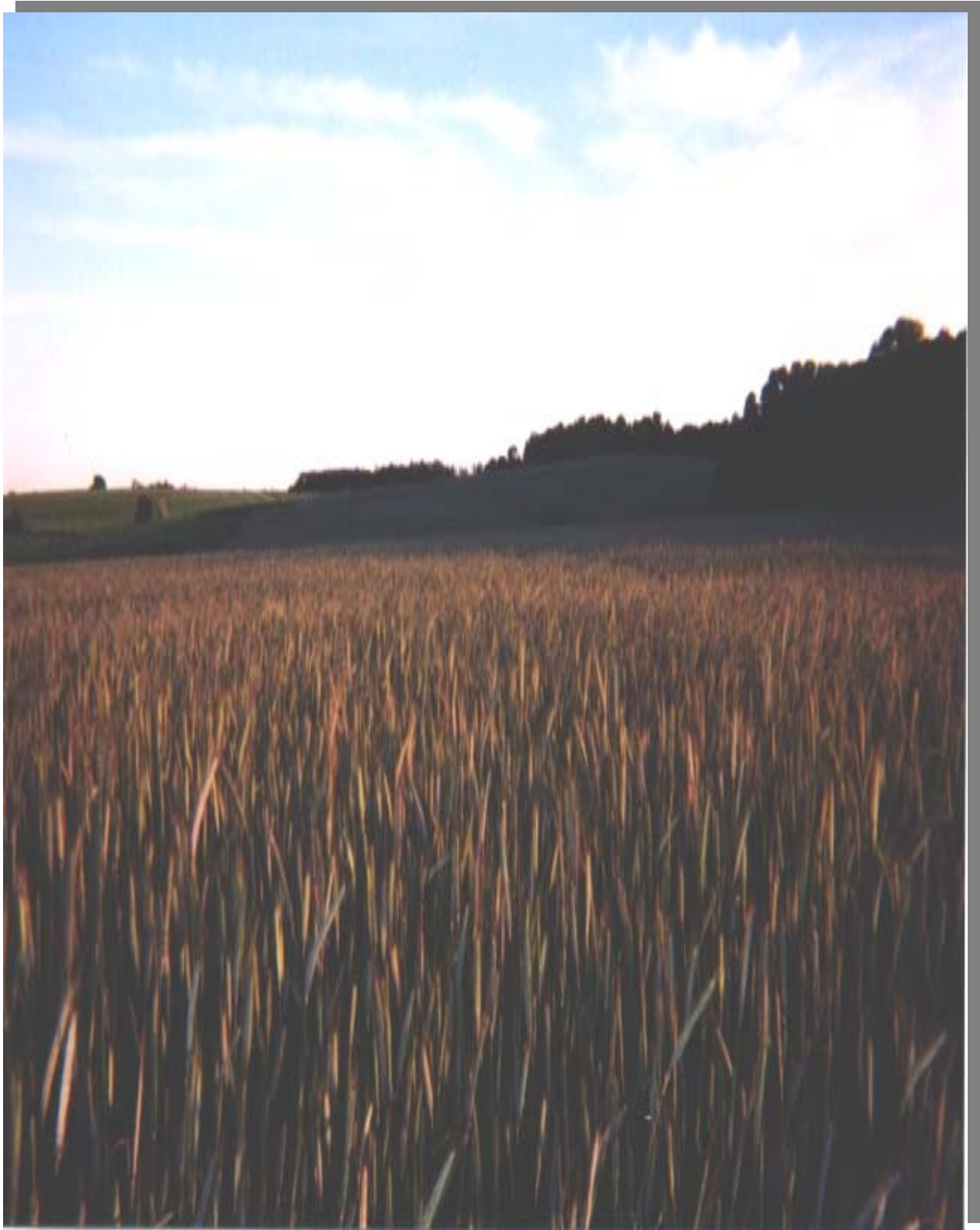

Institut for Antropologi 2003 - Specialerækken nr. 288

Tusind tak til de landmænd og landbrugskonsulenter, som har deltaget i dette projekt og indvilliget i at have mig på besøg. Tak for utallige kopper kaffe, spændende samtaler og jeres evige tålmodighed med mine kluntede forsøg på at deltage i arbejdet på jeres bedrifter. Jeg følte mig utrolig velkommen alle steder, og vil gerne takke for den åbenhed og tillid i mødte mig med.

Indholdsfortegnelse

Indledning	1
Valg af undersøgelsesfelt og studiets formål	3
Den økologiske optik	3
Problemformulering	5
Specialets opbygning	5
Kapitel 1 – Mødet med en sanselig verden	7
Mødet med landbrugsfeltet og landmændene	7
Positionering	8
Metoder og karakteren af mit etnografiske materiale	9
Engangskameraet som åbning for sprogliggørelsen af praksis	13
Sammenfatning	14
Kapitel 2 – Håndværket og Samfundskontakten	16
Dobbeltheden i landmændenes rolle	16
Bondestudiernes fravær i antropologien	18
Natur og praksis	19
Omlægning og narrativitet	20
Transformationen	21
Relationen mellem den individuelle og den kollektive fortælling	22
Mekaniseringen og omstruktureringen i landbruget	25
De nye økologiske pionerer	28
Sammenfatning	30
Kapitel 3 – Tiden før omlægningen	31
Forestillingen om den rationelle og økonomisk motiverede landmand	31
De individuelle hensyn	33
De kollektive hensyn	35
Kritikken af det konventionelle landbrug og refleksioner om tid	40
Udvikling og tempo	41

Nødvendigheden af sammenhæng og temporalitet	44
Omlægningsforløbet og timingen	47
De strukturelle forhold	48
Læringsprocessen	50
Sammenfatning	51
Kapitel 4 – Ukrudt, dyr og naturforståelser	53
Den intersubjektive og relationelle naturforståelse	53
Jorden – ukrudt og jordbehandling	55
Udbytte og æstetik	58
Den humaniserede jord	61
Dyrene – et spørgsmål om objekter eller subjekter	63
Teknologien	67
Reciprociteten	70
Den forandrede naturforståelse	73
Dialektikken mellem praksis og perception	75
”Først med hjernen – så med hjertet”	77
Sammenfatning	79
Kapitel 5 – Fællesskaber, godt landmandskab og ændringer i selvforståelsen	81
Omlægningen som individuel strategi	81
Identitet og kollegiale fællesskaber	84
Godt landmandskab	88
Differentieret fællesskab	91
Betydningen af det omgivende samfund og de kulturelle fortællinger	95
Naturforvalter og virksomhedsleder	96
Sammenfatning	99
Konklusion	101
Litteraturliste	105

Appendiks – Landmændene og deres bedrifter 111

Abstract 114

Specialet indeholder 29385 ord.

Indledning

Det er en regnvåd morgen i begyndelsen af marts. Økologisk Rådgivning afholder kursus for økologiske mælkeproducenter i kantinen på Landbrugscenteret i Jyderup. Jeg deltager i mødet som led i mit feltarbejde. I lokalet sidder 25 økologiske landmænd og drikker morgenkaffe, midt på gulvet står dagens første oplægsholder, en ung nyuddannet konsulent med speciale i afgræsning af kvæg. Han skal rådgive økologerne om hvilke fordele og ulemper, der er ved forskellige afgræsningssystemer. I løbet af oplægget bliver det tydeligt, at det væsentlige for konsulenten er at sikre, at landmændene får valgt et afgræsningssystem, der sikrer deres køer et optimalt foderindtag og en høj mælkeydelse, og således i sidste ende en god økonomi og effektivitet i bedriften. Han foreslår derfor *siestaafgræsning* hvilket vil sige, at køerne ikke skal gå ude hele døgnet, men i stedet lukkes ud nogle timer af gangen. Så er deres lyst til at græsse ifølge konsulenten større, og de ødelægger ikke græsset ved at gøde marken for meget.

Da han er færdig med sit oplæg, begynder de økologiske landmænd at diskutere emnet og stille spørgsmål. Der er delte meninger blandt økologerne om, hvor længe køerne skal være på græs. Nogle støtter konsulenten, andre mener, de skal være ude hele døgnet eller i hvert fald i alle dagtimerne. En kvindelig økolog fra Svanholm er imod at tage køerne ind, når de er færdige med at æde, hun synes, de skal have lov til at ligge og slappe af og nyde solen. Konsulenten kommenterer, at den holdning kan man selvfølgelig have. En anden deltager spørger konsulenten, om ikke smag og kvalitet er vigtige parametre i den økologiske produktion? Han mener, at mælken kommer til at smage bedst, når køerne går ude hele tiden, og advarer mod at lave 'dancake-økologi', der kun lige overholder reglerne. Da mødet er afsluttet, siger en af landmændene med smil i øjet til mig: "*at det altid er spændende, når en flok bønder kommer sammen og skal snakke produktion*". Han forklarer, at der blandt mælkeproducenterne er mange forskellige holdninger til produktionsforholdene og udviklingen indenfor økologien.

Når jeg har valgt at starte med denne oplevelse fra mit feltarbejde, er det fordi, den antyder den pluralitet, der er i landmænds overvejelser om deres produktion.

Inden jeg drog på feltarbejde, var min oprindelige tanke at studere landmændenes valg og praksis i forhold til moderne bioteknologi, og i særdeleshed til de så omdiskuterede planteavlsteknologier som pesticider og genmodificerede planter. Jeg mødte således landbrugsfeltet med blikket rettet mod teknologi, men i mødet blev jeg hurtigt opmærksom på, at landbrug og landbrugsproduktion er et komplekst felt, hvori teknologiaspektet for landmændene i udpræget grad er bundet ind i en række andre forhold. Kurset for mælkeproducenterne var et af de første steder, jeg kom til den erkendelse. Landmændene diskuterede som illustreret deres produktion i forhold til såvel værdierne i økologien, dyrenes trivsel, som praktiske arbejdsrelaterede spørgsmål.

Mit materiale bekræfter antropologen Bryan Pfaffenbergers påstand om, at teknologi ikke er en autonom størrelse, men et socialt og normativt fænomen, der skal tænkes ind i en samfundsmæssig og kulturel kontekst (Pfaffenberger 1988:240). Pfaffenberger opererer i sin argumentation med begrebet *teknologisk drama* om de komplekse processer, der ofte omgiver modtagelsen af ny teknologi. *Teknologisk drama* er en diskurs af argumentationer og modargumentationer, som har det formål at skabe accept eller afvisning af ny teknik og de sociale konsekvenser, den får (1992:505). Pfaffenbergers pointe er, at det ikke er tilstrækkeligt, at teknikkerne i sig selv er succesfulde, for at slå igennem skal de også finde accept hos de sociale aktører (1992:498). Begrebet åbner op for at undersøge menneskers praksis i forhold til teknologi dynamisk og relationelt, men det åbner også for landbrugsfeltet mere generelt. Landmændenes overvejelser om teknologi og deres beslutninger om produktionspraksis er i særlig grad knyttet til hensyn til naturen og ideer om, hvad et godt landbrug og en dygtig landmand er. Et snævert fokus på teknologi er ikke tilstrækkeligt for at opnå indblik i det *teknologiske drama* i landbruget. Specialet vil derfor belyse en signifikant omdrejningsakse i landmændenes liv, nemlig forholdet mellem produktion, natur og selvforståelse.

Valg af undersøgelsesfelt og studiets formål

Min interesse for landbruget og valget af det som undersøgelsesfelt udsprang af den omfattende opmærksomhed, der har været og fortsat er i befolkningen og offentligheden omkring landbrugets produktionsmetoder¹. Desværre kommer landmændene selv sjældent på banen i debatten, og jeg ville derfor undersøge, hvilke overvejelser landmændene selv gjorde sig om deres personlige produktion. Min intention med studiet er således overordnet at bidrage til en forståelse af, hvordan det er at være landmand i Danmark anno 2003, og specialet skal ses som et etnografisk studie af moderne dansk landbrug og de vilkår, landmændene arbejder under.

I antropologien er moderne landbrug i Danmark et uopdyrket empirisk felt (Haase 2002:3), og specialet kommer derfor til at bidrage med viden om et hidtil uudforsket emne. Samtidig rammer undersøgelsen af moderne landmænd også uundgåeligt ned i klassiske antropologiske forskningsområder. Menneskers omgang med naturen er et af dem. De antropologiske diskussioner indenfor det felt har været kraftigt præget af en dualistisk natur-kultur tankegang og en skelnen mellem, den måde mennesker i vestlige samfund relaterer til naturen på, og den måde naturen erfares af ikke-vestlige folk. I de nyere studier af samspillet mellem mennesker og miljø brydes der med den dualistiske tankegang (Ingold 2000:40ff.). Jeg vil gerne med undersøgelsen af danske økologer bidrage til den antropologiske naturdebat ved at vise, at dyrkningen af jorden for økologerne netop informeres af en naturforståelse, hvor skellet mellem landmanden og naturen ikke er entydigt, men i stedet tematiseres på divergerende måder.

Den økologiske optik

Specialet bygger på et 6 måneders feltarbejde blandt en række landmænd og planteavlskonsulenter i Roskilde og Vestsjællands amter. Oprindeligt var der en komparativ tanke i designet af feltarbejdet

---

¹ En opmærksomhed der har eksisteret siden 1980'erne (Christoffersen 1999:54)

og udarbejdelsen af forskningsspørgsmålene. Jeg valgte at have både økologiske og konventionelle landmænd som undersøgelsesfelt, fordi jeg forestillede mig at sammenligne de to grupper og deres respektive valg af produktionsmetoder. I specialet har jeg imidlertid valgt at fokusere på den gruppe af landmænd, der har taget skridtet og lagt deres bedrifter om til økologi. Valget af en empirisk fokusering på de økologiske omlæggere er primært begrundet i to forhold.

For det første er begreberne *konventionelt* og *økologisk* indfødte kategorier, der afspejler den måde, man i almindelighed omtaler de to typer landbrugspraksis. Mit etnografiske materiale viser, at begreberne er bøjelige og, at det ikke giver mening at tale om *konventionelle* og *økologiske* landmænd som to absolut afgrænsede eller homogene grupper. De konventionelle og økologiske landmænd er på en del områder allierede, der har sammenfaldende refleksioner og interesser. Det gælder for eksempel i forholdet til pressen og til det politiske og økonomiske system, de alle er en del af. Samtidig er der en udpræget mangfoldighed i måden at være henholdsvis økolog og konventionel landmand på, og det ville være fejlagtigt på baggrund af mit materiale at foretage en essensialiserende komparation².

For det andet befinder økologerne sig i skæringsfladerne af mit materiale. Alle økologerne har tidligere været konventionelle landmænd³, og deres fortællinger om omlægningen beskriver bevægelsen mellem de to jordbrugspraksiser. Økologerne har igennem deres landbrugsliv haft et ben i begge lejre.

Transitionsperioden og de erfaringer, landmændene gør sig i omlægningsprocessen, er et særligt signifikant nedslagspunkt i bestræbelsen på at opnå en forståelse af landmændenes livsverden.

Valget af en økologisk produktionsform betyder, at denne gruppe landmænd i særlig grad kastes ud

---

² Det forhold, at feltarbejdet har omfattet både konventionelle og økologiske landmænd, betyder dog, at jeg har opnået en bred viden om landbruget og indsamlet etnografisk materiale om begge typer landbrugspraksis. Selvom de konventionelle landmænd ikke direkte bliver belyst, danner de således en forståelsesmæssig kontekst, fordi de er en del af det udgangspunkt, økologerne kommer fra. Jeg vil bruge min viden om det konventionelle landbrug som baggrund og forståelse for det landbrug, økologerne har forladt.

³ Der er kun en enkelt undtagelse, nemlig en tidligere biodynamiker, der har omlagt til økologi.

i refleksioner om deres produktionsforhold. Det er refleksioner, om det landbrug de forlod og det, de er kommet ind i i stedet for. Transitionsperioden er derfor interessant, fordi den vedrører og berører både konventionelt og økologisk jordbrug.

Problemformulering

Omdrejningsaksen i specialet er, at se på de erfaringer de økologiske landmænd gør sig med økologisk jordbrug efter, de har taget beslutningen om at lægge deres produktion om til økologi. Mit udgangspunkt er, at der er sammenhæng mellem den enkelte landmands valg af landbrugsproduktion og hans forståelse af naturen og identiteten som landmand. Derfor vil jeg undersøge, dels hvad der motiverede til en omlægning, og hvordan valget af en økologisk produktionsform er forbundet med den enkelte landmands teknologi-, natur- og selvforståelse.

Hvordan påvirker en omlægning til økologisk jordbrug landmændenes omgang med naturen og deres forståelse af deres egen rolle som landmand? Og hvordan kommer forholdet mellem landbrugsproduktion, natur og selvforståelse til udtryk i såvel økologernes daglige praksis som i de fortællinger, økologerne fortæller om deres omlægninger?

Jeg argumenterer i specialet, at man i landbruget ikke kan undersøge disse forhold og processer uden at indtænke relationen mellem individet og samfundet. Derfor er den relation også en grundlæggende del af mit undersøgelsesfelt.

Specialets opbygning

Specialet er opbygget på følgende måde. I kapitel 1 præsenteres landbrugsfeltet, og jeg diskuterer de metodiske vilkår, som blev afgørende for mit feltarbejde og konstruktionen af viden i dette speciale.

I kapitel 2 vil jeg præsentere de analytiske begreber og min teoretiske positionering. De tidligere studier på området bliver introduceret, og jeg skal redegøre for den bredere kontekst om landbruget og dets udvikling i Danmark. I kapitel 3 stiller jeg særligt fokus på tiden før omlægningen og selve beslutningsprocessen. Hvilke motiver havde landmændene til et skifte, og hvilke overvejelser gjorde de sig inden, de sprang ud i det?

Betydningen af omlægningen bliver uddybet i kapitel 4 og 5. Kapitel 4 koncentrerer sig om landmændenes forhold til deres jord og deres dyr, og ser på de mere overordnede konsekvenser omlægningen får for økologernes opfattelser af teknologi og natur. Jeg vil her diskutere mit materiale i forhold til Tim Ingolds og Michael Jacksons tanker om relationen mellem mennesker, natur og teknologi. I kapitel 5 arbejder jeg med tiden efter omlægningen og den betydning omlægningen får for landmændenes selvforståelse.

Kapitel 1- Mødet med en sanselig verden

Formålet med kapitlet er, at præsentere mit feltarbejde og diskutere de metodiske problemstillinger, der blev nærværende i felten, samt den betydningen, de har haft for produktionen af den viden, der kommer til udtryk i specialet.

Mødet med landbrugsfeltet og landmændene

Mit feltarbejde i landbruget blev påbegyndt i januar 2002 og afsluttet i juli 2002. Forud for selve engagementet i felten var gået 2 måneder, hvor kontakterne blev etableret, og adgangen hos de enkelte landmænd forhandlet på plads. Gennem en bekendt fik jeg kontakt til en svineproducent fra bestyrelsen i landbrugsforeningen LandboCentrum. Han udarbejdede en liste over kollegaer, der muligvis kunne være interesseret i at deltage i projektet, og jeg kontaktede de pågældende landmænd først per brev og siden per telefon. Kontakten resulterede i en del landmænd, som gerne ville medvirke til interviews, mens 3 landmænd indvilligede i, at jeg kunne lave deltagerobservation på deres bedrifter. Det var henholdsvis en konventionel svineproducent og 2 økologiske kvægbønder. Senere i forløbet tog jeg kontakt til konsulentsiden og besøgte 2 rådgivningscentre; Økologisk Rådgivning i Jyderup og LandboCentrum i Borup. Mit etnografiske materiale er således skabt ved engagement på 3 forskellige felter: deltagerobservation hos de 3 primære landmænd, kortere besøg hos andre landmænd i samme område, og endelig blandt konsulenterne.

I en geografisk forståelse har mit feltarbejde altså været *multisited* (Marcus 1995). Det er ikke en gård, men i stedet bevægelsen rundt i landskabet, der har skabt undersøgelsesfeltet. Selvom stederne er geografisk adskilte, er de i høj grad forbundet i kraft af de sociale relationer, der er landmændene imellem. Landmændene udgør en relativ lille verden. De kender typisk hinanden fra landboforeninger, slagterier og mejerier, og ofte skabte besøget på én gård de næste kontakter, og

dermed bevægelsen i feltarbejdet og dataindsamlingen. Jeg valgte, som Olwig og Hastrup foreslår, at fokusere på *relations* frem for *locations* i definitionen af mit undersøgelsesfelt (Olwig & Hastrup 1997:9).

I den første kontakt med landmændene blev det åbenbart, at det at drive landbrug har et meget personligt udtryk, hvori elementer som bedriftstype, holdninger til faget, tradition, alder og faglige kompetencer spiller ind. Hver især er landmændene og deres bedrifter derfor meget forskellige. Blandt mine informanter er der, udover både konventionelle og økologer, landmænd med meget moderniserede og mekaniserede bedrifter, mens andre har ældre systemer. Nogen har store bedrifter, andre små. Også aldersmæssigt er der stor spredning. Generelt har hver enkelt landmand sine ideer om, hvad der er rigtigt for ham og hans opfattelse af, hvordan et fornuftigt landbrug ser ud. Det gennemgående ved de deltagende landmænd er imidlertid, at de alle har en landbrugsfaglig uddannelse, at de lever af landbruget, og er beskæftiget i det på fuldtid. De allerfleste er opvokset i landbruget, og mange har overtaget gården efter deres far⁴. Karakteristisk for økologerne er det, at de har lagt deres bedrifter om i perioden 1989 til 2000. Et par stykker har rene planteavlsbedrifter, men hovedparten er kvægproducenter⁵.

Positionering

Mødet med landmændene gjorde mig opmærksom på, at jeg havde kulturelle stereotyper om landmænd, inden jeg begav mig i felten. Det overraskede mig, hvor komplekst livet som landmand

---

⁴ Da mit materiale er skabt i relation til en række landmænd, har jeg imidlertid valgt, at lade præsentationen af de enkelte landmænd og bedrifter figurere i et appendiks. Når jeg senere citerer landmændene, eller bruger dem som eksempler, kan den mere specifikke kontekst for netop deres produktion findes i appendikset. De konventionelle landmænd vil jeg ikke beskrive så grundigt, men blot nævne, at de med en enkelt undtagelse alle er svineproducenter. Undtagelsen var en landmand med en stor minkproduktion.

⁵ Alle landmænd med en animalsk produktion, hvad enten det er kvæg eller svin, har også jord og dermed planteavl. Det er et krav i loven, at man ikke kan holde dyr uden at have jord samtidig. Så når jeg henviser til landmændene som kvægproducenter, er det ikke sådan, at de ikke har markarbejde. Planteavl har de alle tilfælles.

anno 2003 er, og hvor stort et overblik det kræver, at drive et moderne dansk landbrug. Landmændene er ledere - ikke bare af et landbrug, der stiller krav til deres praktiske faglige formåen, men også af en virksomhed, der stiller krav til administrative og økonomiske kompetencer. Landmændene er veluddannede mennesker langt fra den stereotype ignorante og tilbagestående bonde, som er en udbredt karikatur både i den populære bevidsthed, men også i akademiske studier af landbruget (Favret-Saada 1980:3-5)⁶. Komplexiteten var af betydning for mit valg af optik og metoder. Hvis jeg ville undersøge økologernes verden, var det ikke tilstrækkeligt, at se på gårdene som små enheder. Moderne landmænd må orientere sig bredt udenfor bedriften. Det er nødvendigt for, at landmændene kan holde sig informerede, at de benytter faglige erfaringsgrupper, og har kontakter til rådgivere⁷. Derfor var de relationer også vigtige for mig at inddrage, og det førte til udvidelsen af min felt.

Metoder og karakteren af mit etnografiske materiale

Felten med dens vilkår var således med til at determinere metodernes form⁸, og der var forskel på, hvilke metoder jeg anvendte i de 3 felter.

Hos konsulenterne udførte jeg både kvalitative interviews og deltagerobservation. Jeg var med på kursus, og deltog i mark- og staldbesøg med landbrugskonsulenterne. Gennem konsulenterne fik jeg bred kontakt til et stort antal landmænd og adgang til forsamlings, hvor landmændene socialiserer

---

⁶ Jeanne Favret-Saada påpeger, at traditionelle antropologiske studier af bønder ofte har været præget af forskernes implicite fordomme, og har beskrevet bønderne som primitive, ignorante, naive og tilbagestående i forhold til den veluddannede akademiker, som typisk fremstilles som bondens modbillede (1980:3-5).

⁷ Derudover er mange af landmændene aktive i faglige organisationer, det være sig alt fra lokale landboforeninger til foreninger, der forsøger at skabe kontakter til forbrugerne.

⁸ Eksempelvis blev årstiderne en vigtig faktor for hvilken type data, der blev genereret. Fra de første måneder af feltarbejdet, februar og marts, har jeg mange noter om landmændenes dyrehold. Det var temaer, der faldt naturlige at tale om, fordi man på den tid af året primært arbejder i stalden med dyrene. Efterhånden som foråret skred frem, og jeg brugte mere tid på at deltage i markarbejdet med at så, sprøjte og køre gylle ud, var det det, der fyldte siderne i feltnotesbogen. Kort sagt bestemte aktiviteterne på gården karakteren af mit materiale, og der opstod et samspil mellem feltens vilkår og mine egne forestillinger om metode.

og debatterer internt. Blandt de landmænd, jeg kun besøgte en enkelt gang, lavede jeg bandede interviews, det blev til 15 i alt, og på de 3 gårde blev deltagerobservation den primære metode. Hovedparten af feltarbejdet er brugt på de 3 gårde, og en mere dybdegående præsentation af deltagerobservationens vilkår er derfor nødvendig.

Jeg havde forestillet mig, at veksle mellem deltagerobservation og interviews på de 3 primære bedrifter, men et sådant engagement viste sig at være vanskeligt. Landmændene har lange og travle arbejdsdage i forårs- og sommersæsonen, fordi omfanget af markarbejdet er stort. var derfor svært for landmændene at afse tid til interviews, og jeg fulgte i stedet det daglige arbejde på bedrifterne.

Min første dag i felten accentuerede, at deltagerobservation er en metode, der bestemmes af det sociale rum, antropologen arbejder i. Jeg startede hos svineproducenten Torben på en dag, hvor hans smågrise skulle flyttes fra deres stald over i en anden del af produktionen. Torbens vikar var udeblevet, og han manglede hjælp til opgaven. Jeg fik derfor hurtigt genbrættet⁹ i hånden, og skulle hjælpe med at lede grisene den rigtige vej. Det var udfordrende fysisk arbejde, og det blev i løbet af dagen klart for mig, at min krop og mine sanser ville blive centrale i dataindsamlingen, og i særdeleshed i den erkendelsesproces og forståelsesdannelse, som det antropologiske feltarbejde er. Der var mange ukendte lyde, lugte og rutiner. Samtidig kunne jeg gå på gårdene i timevis, hvor der ingenting blev sagt, men hvor alle gik med hver deres sysler. Arbejdet i stalden og marken er ikke karakteriseret af verbale handlinger, men af praktiske handlinger. Det er betinget af, at meget af landbrugsarbejdet ikke direkte involverer social interaktion mellem mennesker, men i stedet interaktion med jord, dyr, og maskiner, og netop det aspekt ved landmændenes verdner vil blive uddybet i kapitel 4.

---

⁹ Et genbræt er en stor plasticplade, der bruges af landmanden til at spærre vejen bag grisene. Den bruges for at undgå, at grisene vender om, og ikke går den rette vej gennem staldsystemet.

Når antropologer studerer social interaktion, er det ellers typisk mellem mennesker, men i landbrugsfeltet bliver interaktionen mellem landmændene og deres jord og dyr - medieret af landmandens interaktion med diverse maskiner - en del af undersøgelsesfeltet.

Oplevelsen af kroppen som erkendelsesskabende er beskrevet af Kirsten Hastrup i *Social Experience and Anthropological Knowledge* (1994). Hun gør op med en tendens i antropologien til at fokusere på sproglige handlinger som det, der udgør vores etnografiske materiale (Hastrup 1994:5). Hastrup skriver, at verbale hændelser kun udgør en brøkdel af vores data, og hun argumenterer for, at se kroppen og sanserne som centrale i produktionen af antropologisk viden. Hastrup argumenterer, at kroppen aldrig bare er tilstede, den er derimod et redskab til at opleve og forstå verden omkring os. Gennem kroppen og gennem kropslige handlinger og praksis, opnår vi indsigt og ny erkendelse om vores felt, og vi erfarer ting, som ikke lader sig indfange verbalt, men som skal opleves via det sanselige og kropslige engagement i felten. Derfor er viden ifølge Hastrup altid kropslig, ligeså vel som viden altid er inkarneret (1994:236).

I min undersøgelse blev den viden, jeg opnåede kropsligt gennem deltagelse på gårdene, en indgangsnøgle til at forstå landmændenes praksis. Den betød, at jeg kunne artikulere spørgsmål og deltage i landmændenes samtaler. Det blev nemmere at diskutere malkepraksis og valg omkring malkning, når jeg havde deltaget i malkningen. Mit sanselige engagement på gårdene og den viden, de observationer og erfaringer gav, blev forudsætningen for, at kunne forstå landmændenes sproglige fortællinger, uden dem ville det have været vanskeligt at lave meningsfulde interview med landmændene¹⁰.

---

¹⁰ Sproget var ikke altid et umiddelbart tilgængeligt eller brugbart redskab. Selvom jeg har lavet feltarbejde i "egen" kultur, så fik sproget en særlig betydning metodisk. Landmændene taler selvfølgelig dansk, men det betød ikke, at vi talte "samme" sprog. Der var store sproglige barrierer for mig i forhold til det fagsprog, landmændene taler internt. De bruger mange fagtekniske termer, og der var en verden af "indfødt" viden og sprog, som var utilgængelig for mig. Gennem deltagerobservationen begyndte jeg langsomt at forstå og tilegne mig fagjargonen. Jeg lærte et nyt sprog på mit eget modersmål (Okely 1996:23).

Mine erfaringer fra deltagelsen på gårdene udfordrer begrebet om feltarbejde i "eget" samfund, som har været debatteret intenst i antropologien. Ulf Hannerz stiller i artiklen *Den "egna" kulturen* (1991) spørgsmålet: på hvilken måde er vor egen kultur vores egen? Han påpeger, at arbejdsdelingen og specialiseringen i de moderne samfund gør, at det, der kaldes "vort eget" samfund, i ligeså høj grad er "de andres", fordi vi ikke har umiddelbar adgang til deres verden (Hannerz 1991:15). Min indgang i felten understregede denne forskel: mødet med landbruget var et eksotisk møde, fyldt med nye lyde, lugte, arbejdsformer og frem for alt viden og sprog, jeg ikke tidligere havde stiftet bekendtskab med. Jeg var fremmed og i udgangspunktet uvidende, og positionen som *radikal anden* kom naturligt (Hastrup 1991:13). Jeg benytter begrebet om den *radikale anden*, fordi jeg tilslutter mig Hastrups argumentation for, at lave antropologiske studier af eget samfund ikke er det samme som at studere egen kultur. Forskellen på at lave feltarbejde "ude" eller "hjemme" er således ikke en geografisk forskel, men derimod en analytisk, som nødvendiggør, at antropologen må arbejde udfra en principiel ikke-viden om det sociale rum, hun studerer (1991:10).

Landbrugsfelten er imidlertid ikke udelukkende karakteriseret ved dens sanselige, kropslige og praktiske dimension, der er tilsvarende sproglige refleksioner og dialog blandt landmændene. De sproglige handlinger fik jeg primært adgang til i pauserne på gårdene, og under de daglige aktiviteter, der kræver to mand¹¹, samt hos konsulenterne i de større sammenkomster af landmænd. Mit engagement i landbruget har således genereret to typer etnografisk materiale. De praktiske landbrugsfaglige erfaringer på den ene side og de verbale refleksioner på den anden. De to typer materiale rejser en række spørgsmål. Den ene type information er umiddelbart mere tilgængelig for antropologisk analyse end den anden. Det er ikke svært, at inkorporere landmændenes citater og

---

¹¹ Særligt markarbejdet muliggjorde snak, hvis jeg tog med som passager i traktoren.

overvejelser i analysen, men hvordan laver man antropologi på de praktiske landbrugsfaglige beskrivelser? Jeg vil i specialet insistere på, at disse erfaringer for mig har bidraget med en forståelse for, det jeg kalder *håndværket* i faget, og jeg vil i det omfang, det er muligt, skrive dem ind i analysen. De praktiske og håndværksmæssige forhold har afgørende betydning for landmandens daglige praksis, og de valg han foretager. Viden om håndværket er derfor ikke uvæsentligt, netop den type viden er betingelsen for, at kunne forstå de moderne landmænds verden og de vilkår, de arbejder under, hvilket er en del af denne afhandlings formål.

Engangskameraet som åbning for sprogliggørelsen af praksis

Under feltarbejdet blev det en metodisk udfordring i min deltagelse på gårdene at skabe situationer, der muliggjorde en sprogliggørelse af den praksisorienterede side af erhvervet, og jeg begyndte derfor at arbejde med foto som metode¹². Ideen opstod, da jeg af en ældre økolog blev guidet gennem hans fotoalbum. Billederne fortalte historien om hans gård, og den udvikling han og hans familie havde gennemlevet i deres over 30 år på stedet. De skabte en mulighed for at italesætte hans erfaringer fra et langt liv i faget, og løste op for erindringer om, hvordan livet som landmand havde været førhen. Allervæsentligst brød snakken om billederne den tavshed, der karakteriserede arbejdet i stalden. Jeg valgte, at forfølge erfaringen og udlevere engangskameraer til de 3 landmænd¹³. Landmændene fik kameraet med det formål, at de og deres ansatte kunne præsentere den historie, de synes var væsentlig om dem selv og deres produktion. Tanken var, at landmændene efter fremkaldelse af filmen skulle have lejlighed til at fortælle, hvorfor de havde taget netop de billeder fra deres sted. Ved fremkaldelsen bliver de fotograferede situationer fastholdt, og billederne til en form for tekst, man kan forholde sig sprogligt til (Staunæs 2000:106). At skabe billeder giver, som

---

¹² Derudover har jeg også arbejdet med skriftligt materiale. Jeg har fulgt den interne debat, der kører i landbrugets faglige aviser og tidsskrifter. Det blev vigtige data, fordi jeg gennem deltagelsen på gårdene ofte indgik i samtaler om historier, der havde været bragt om landbruget i Tv-avisen, eller artikler, der havde været skrevet i deres fagblade.

¹³ Resultaterne af metoden er brugt som illustrationer på specialets forside og forord.

Staubæs udtrykker det, en mulighed for at indfange det, der ikke kan konkretiseres eller beskrives med ord (2000:106). Engangskamerametoden viste sig at være velegnet til at artikulere de kropslige og sanselige erfaringer, og beskrive den teknologi og de rum, der er i moderne landbrugssystemer. Det kunne fanges mere præcist med kameraets linse, end ved en sproglig beskrivelse. For eksempel gav det lidt mening, at beskrive malkesituationen i ord, men ved at arbejde visuelt og fotografere situationen, skabte det et andet indtryk af malkerummet og den interaktion, der er imellem landmanden, teknikken og kvæget.

Det interessante var, at de 3 landmænd producerede meget forskellige billeder, men forskelligheden i billederne medvirkede til at skabe indsigt i det, de tre hver især forstod ved deres landbrug og det at være landmænd¹⁴. I det hele taget rettede landmændenes billeder min opmærksomhed imod ting, de opfattede som vigtige, som jeg ikke tidligere havde været opmærksom på.

Sammenfatning

Feltarbejdet i landbruget understregede altså med al tydelighed den ambivalens, der samtidig er udtryk for en nær forbundenhed, der eksisterer i forholdet mellem kropslig praksis og sproglige handlinger. Men det var ikke blot min erkendelsesproces, der er karakteriseret af en forbundenhed mellem praksis og sproglige handlinger, det gælder også for de økologiske landmænds liv. Derfor vil jeg i specialet tage udgangspunkt i Michael Jacksons idé om, at der er tæt sammenhæng mellem menneskers væren i verden og menneskers bevidsthed i verden. Gennem et kropsligt og sanseligt

---

¹⁴ For den ene var naturen og familien meget nært knyttet til det at være landmand. Han havde valgt, at bruge kameraet til at lave en slags naturdagbog, hvor han tog billeder af sin have, sine afgrøder og sit barnebarn i løbet af foråret, som tingene voksede og spirede frem. Hans billeder er stemningsfulde og personlige. En anden havde valgt at lægge vægt på det mere tekniske og produktionsmæssige aspekt ved landbruget. Han har flest billeder af sine maskiner til marken, staldsystemerne - men også af sine hobbyfår og søn. Den sidste landmand har valgt at lægge vægt på billeder af dyrene, og har også taget billedet af gårdens typiske økologiske redskab, som er striglen. Generelt vidner billederne om, at landbrugserhvervet er et tæt parløb mellem arbejde og hjem eller mellem familielivet og det professionelle liv. Alle landmændene har billeder af deres familiemedlemmer, deres stuehus, deres have og deres kæledyr.

engagement i verden, erkender mennesket verden, dette engagement er udgangspunktet for det enkelte menneskes fortællinger og forestillinger om verden (Jackson 1996:24-32).

Jeg vil i de efterfølgende kapitler argumentere for, at der i landmændenes verden netop er en nær forbindelse mellem deres daglige praksis i landbrugsarbejdet og de fortællinger, de ytrer om den. Erfaring og fortælling hænger uløseligt sammen. Hermed har jeg åbnet op for præsentationen af min teoretiske positionering, og den er fokus for næste kapitel.

Kapitel 2 - Håndværket og Samfundskontakten

Kapitlets formål er, med afsæt i mit etnografiske materiale, at præsentere og begrunde valget af specialets teoretiske og analytiske ramme. Det vil indeholde en beskrivelse af de tidligere studier, der er lavet på området, samt introducere de teoretiske redskaber og væsentlige begreber i dette speciale.

Jeg vil vise, hvordan landbrugserhvervet er karakteriseret ved en dobbelthed, der på en og samme tid stiller krav til den enkelte landmands evner for henholdsvis håndværk og samfundskontakt. Analysen af særligt det sidste aspekt ved landmandens verden, kræver en bredere kontekstualisering af feltets placering i det danske samfund, og derfor er intentionen med kapitlet, at sætte den etnografiske landbrugsfelt ind i en større regional og samfundsmæssig ramme, for at kunne kontekstualisere landmændenes udsagn og praksis. Jeg vil kort se på tendenserne i den udvikling, der har været indenfor dansk landbrug de sidste seks årtier.

Dobbeltheden i landmændenes rolle

De metodologiske temaer, jeg beskrev i sidste kapitel, giver et brugbart afsæt til at diskutere specialets analytiske og teoretiske fokusering, idet de metodiske problemstillinger, som antydet, er knyttet til en mere generel erkendelse om landmændenes verden. Tidligt i projektet blev det klart for mig, at dialektikken mellem sanseligheden i praksis på gårdene, og de sproglige handlinger i landmændenes interne møder og samvær, reflekterer en grundlæggende dobbelthed i landmændenes rolle som landmænd. Der er en dobbelthed mellem det daglige praktiske arbejde på bedriften og kontakten udadtil til såvel kollegaer, som naboer og samfundet i bredere forstand. I deltagelsen på gårdene blev det praktiske og håndværksmæssige aspekt tydeligt, men ved at lytte til snakken i frokostpauserne, og når landmændene mødtes, kom erkendelsen om den mere udadvendte samfundsrelaterede del af landmændenes beskæftigelse. De havde ofte travlt med at diskutere sager

fra medierne, politiske tiltag, afsætningsforhold og forbrugerkontakt. Det er bemærkelsesværdigt, at landmændene giver udtryk for, at den udadvendte samfundsrelaterede side af erhvervet i stigende grad er blevet en del af faget. Den omfattende offentlige debat har ført til en selvransagelse i landbruget, og den enkelte landmands daglige praksis påvirkes af disse ydre forhold.

Grundlæggende skyldes det et vilkår, som er ganske unikt for landbrugserhvervet. Landmændene bevæger sig i en gråzone mellem det individuelle og det kollektive. Deres produktion er nemlig baseret på en kollektiv ressource; naturen - og derfor bliver deres praksis i kollektivets interesse. Netop det vilkår gør, at man ikke meningsfuldt kan studere omlægningens betydning for økologernes natur – og selvforståelse, uden at tænke relationen mellem den individuelle landmand og samfundet ind i analysen. Erkendelsen af, at landmændenes verden er rettet to veje, både mod den praktiske, tavse og håndværksmæssige daglige omgang med jorden, dyrene og teknologien, og mod den store samfundsopmærksomhed faget har, betyder, at det analytiske omdrejningspunkt for dette speciale er landmandens balancegang mellem håndværket og samfundskontakten. De to aspekter knyttes hele tiden sammen i dagligdagen, og påvirker hinanden gensidigt. Valget af ordet *samfundskontakt* er på ingen måde tilfældigt. Det er et ”indfødt” ord, som bruges af landmændene selv, til at beskrive den udadvendte del af deres arbejdsliv. I landbruget er Samfundskontakten institutionaliseret i et initiativ under Landbrugsrådet. Der sidder en hel afdeling for Samfundskontakt på Axelborg (Landbrugsrådets hovedsæde i København), som har den funktion, at skulle fremme dialogen og forståelsen mellem land og by (www.samfundskontakt.net). De arrangerer blandt andet besøg på landbrug, kontakt til skoler og årlige åbent hus arrangementer på landbrug rundt omkring i landet.

I forhold til den antropologiske analyse fordrer de to overordnede aspekter ved landmandslivet og selvforståelsen forskellige teoretiske afsæt. Landmandens håndværk og daglige praksis handler i

overvejende grad om hans omgangen med naturen, og jeg har derfor analytisk vendt blikket mod antropologer, som har arbejdet med relationen mellem mennesket og dets omgivende miljø (Ingold 2000, Jackson 2002, Milton 2002). Landmandens omgang med det omgivende samfund derimod kalder på andre antropologiske problemstillinger, og jeg har, for at belyse det aspekt ved landmandslivet, valgt at tage mit teoretiske afsæt i narrativitet (Bruner 1984, Jackson 2002, Ochs & Capps 1996, Plummer 1995).

Bondestudiernes fravær i antropologien

Det hører med til begrundelsen for specialets teoretiske sontring, at studiet af bønder har været et centralt felt i den antropologiske forskning, og har en væsentlig placering i fagets historie. Bondestudierne var især knyttet til den marxistisk inspirerede antropologi, og var fremtrædende fra 1950'erne til 1970'erne (Spencer 1996:418). De antropologiske bondestudier har dog primært været orienteret i forhold til den 3. og 4. verden mod selvforsynede, primitive landbrugsformer, og ikke mod moderne landmænd i Vesten¹⁵. Deres forklaringspotentiale i forhold til de problemstillinger, der rejses i studiet af moderne landbrug i Danmark, er derfor begrænset. Det er vanskeligt at finde samtidige antropologiske undersøgelser af feltet. Landbrugslivet er ikke et område, danske antropologer kaster sig over (Haase 2002:3), og emnet overlades i stedet til agronomer, ingeniører, sociologer og landbrugshistorikere (Kaltoft 1997, Lange 1993, Noe 1999). De pågældende har foretaget empiriske og såkaldte mikrosociologiske studier af landbrugere i Danmark. På baggrund af den manglende antropologiske litteratur, har jeg valgt, at benytte disse tværfaglige studier til en historisk og regional kontekstualisering af min undersøgelse. Sociologen Erik Lange har arbejdet med det, han kalder *landbrugsværdier* blandt landmænd (Lange 1993). I sit studie, har han interviewet landmændene om deres opfattelser af "Godt Landmandskab", det vil sige, hvilke ting

---

¹⁵ Favret-Saadats arbejde med hekseri og heksetro blandt landbefolkningen i det rurale Frankrig er en undtagelse (1980).

der tillægges værdi og betydning i opfattelsen af, hvordan man driver et godt landbrug. Et andet relevant studie er lavet af agronomen Egon Noe, som har fokuseret på, hvordan ikke-økonomiske rationaler og værdier påvirker beslutningstagningen i driftspraksis hos danske kvægbrugere (Noe 1999). Endelig har ingeniøren Pernille Kaltoft undersøgt økologiske omlægges natursyn og teknologiforståelser, og dets betydning for valget af jordbrugspraksis (Kaltoft 1997). Disse tre studier vil blive anvendt til at diskutere og problematisere min egen empiri.

Natur og praksis

Menneskets tilpasning til dets omgivende miljø er, som jeg var inde på i indledningen, en kerneproblemstilling indenfor antropologien. Traditionelt har den teoretiske debat bygget på en dikotomi mellem mennesket og den ikke-menneskelige natur. Argumentationen for separationen af de to størrelser har været baseret på idéen om, at mennesket adskiller sig fra naturen ved at være et tænkende kulturelt væsen (Carrithers i Spencer & Bernard 1996:393). I den nyere antropologi er der en tendens til at nedbryde dikotomien mellem natur og kultur, og i stedet se på menneskets engagement i naturen som en *relationel praksis*. Antropologer som Tim Ingold, Kay Milton og Michael Jackson har bidraget til denne nye måde at begrebsliggøre forholdet mellem det menneskelige og det ekstra-menneskelige på (Ingold 2000, Jackson 2002, Milton 2002). Ingold argumenterer for, at der eksisterer en synergi mellem mennesket og naturen. Interaktionen mellem mennesket og naturen konstituerer gensidigt de to størrelser, og mennesker og natur hører dermed sammen. Ingolds pointe er, at menneskers praksis i - og omgang med - naturen skaber deres opfattelse af den, og han forsøger at sætte fokus på sammenhængen mellem praksis og perception (Ingold 2000:9). Milton arbejder videre med den indsigt, og uddyber den ved at konkludere, at menneskers praksis med naturen også får betydning for deres eget selvbillede (Milton 2002:45). Netop denne kobling generer en indsigt i landmændenes verden, og en mulighed for, at belyse og

begrebsliggøre relationen mellem økologernes praksis med jorden og dyrene, og deres mere generelle natur- og selvforståelse. Forholdet mellem praksis og perception er et empirisk spændingsfelt i landmændenes erfaringer med økologisk jordbrug. Jackson tilbyder endnu en analytisk dimension på det aspekt, idet han teoretisk kombinerer en interesse for narrativitet, med en interesse for menneskers praktiske omgang med teknologi og natur (Jackson 2002). Ingold, Milton og Jackson er udgangspunktet for min analyse af økologernes omgang med naturen, og deres teorier vil blive uddybet i kapitel 4, som beskæftiger sig med økologernes naturpraksis.

Overordnet bidrager den relationelle, praksisorienterede analytiske tilgang til forholdet mellem menneske og miljø til en forståelse af to aspekter hos økologerne. Det giver for det første en mulighed for at forstå og sætte begreber på det, jeg kalder håndværket i landmandens praksis. For det andet vil tilgangen belyse de forandringer, de økologiske omlæggere erfarer i naturpraksis og naturforståelsen efter produktionsskiftet.

Omlægning og narrativitet

Når jeg samtidig argumenterer, at mit materiale kalder på en narrativ tilgang, er det fordi, den kan bidrage til at belyse tre væsentlige og gensidigt forbundne forhold ved økologernes verden.

For det *første* det transformative og tidslige aspekt, som omlægningen er karakteriseret af. For det *andet* spørgsmålet om landmandens position i samfundet, altså forholdet mellem den enkelte landmands individuelle erfaringer og de større sociale og kollektive rammer, han indgår i. For det *tredje* kan det bidrage med en forståelse af, hvordan omlægningen påvirker økologernes selvforståelse. Fortællinger er centrale i skabelsen af identitet og fællesskaber, og jeg argumenterer, at fortællinger spiller en afgørende rolle i landmændenes selvforståelse. De to første forhold bliver uddybet i det efterfølgende, det tredje behandles i kapitel 5.

Den teoretiske interesse for fortællinger og narrativitet er meget markant i antropologien i øjeblikket (Plummer 1995:5)¹⁶, og en præcisering er central. Jeg skal derfor indledningsvis redegøre for den specifikke forståelse og anvendelse af narrativitet i dette speciale.

Der er, i min brug af en narrativ analytisk tilgang, på ingen måde tale om en narrativ analyse i betydningen tekstlig analyse¹⁷. Mit etnografiske materiale består ikke af lange sammenhængene verbale fortællinger om landmændenes omlægninger. De fleste udsagn er, som skrevet, kommet under interviews og gennem deltagelsen på gårdene, og derfor skelner jeg i analysen mellem *narrativitet* og *fortællinger*. *Narrativitet* bruges som analytisk greb, og begrebet *fortælling* om de forskellige empiriske udsagn, landmændene har artikuleret.

Transformationen

I forhold til det transformative aspekt, er de økologiske landmænds fortællinger om deres omlægning i bred udstrækning organiseret som narrativer. Narrativer er karakteriseret ved deres tidslighed. De skildrer en transformation fra en tilstand til en anden, og organiserer begivenhederne langs en tidshorisont, så fortællingen forbinder fortid med nutid og endelig med forestillingen om en mulig fremtid og mulige liv (Ochs and Capps 1996:24-26).

I de økologiske landmænds fortællinger om deres omlægninger er tidsligheden markant. De fortæller om et *før*, der beskriver alle de oplevelser og overvejelser, de havde som konventionelle landmænd, og motiverne til at springe ud i skiftet. Et *under*, hvor omlægningen er i gang, og de påbegynder en læreproces fagligt og personligt. Og endelig reflekterer de over en fremtid *efter*

---

¹⁶ Tendensen findes ikke kun i antropologien, også andre fag har fanget interessen for mennesket som fortællende væsen, heriblandt folkloristik, historie, filosofi og psykologi (plummer 1995:18).

¹⁷ Jeg følger antropologen Ken Plummers opfordring om, at se fortællinger som en social handling, der konstrueres i en social kontekst. Plummer skriver, at det at fortælle ikke kan reduceres til tekster, men i stedet må ses som sociale handlinger, indlejret i sociale verdner (Plummer 1995:17).

omlægningen. Kort sagt beskriver deres historier en transformationsperiode fra konventionel til økologisk landmand.

Antropologerne Elinor Ochs og Lisa Capps konkluderer, at narrativer netop, fordi de altid fortælles udfra nutidens standpunkt, men oftest handler om fortidens begivenheder, er forskudte i tid (1996:24-26). Det forhold gør sig også gældende for de økologiske landmænds fortællinger, forstået sådan, at de økologiske omlæggere alle havde overstået deres transformationsperiode, da de fortalte mig om erfaringerne. Derfor er det i høj grad en reflekterende og distancerende forholden sig til forandringen, der karakteriserer beretningerne.

Man kan argumentere, at de spørgsmål, jeg formulerede under min tilstedeværelse i felten, når jeg eksempelvis i en interviewsituation, bad økologerne beskrive tiden omkring deres omlægning, var medvirkende til at formgive de data, der blev produceret, og det er i nogen grad korrekt - men før, under og efter strukturen er en mere gennemgående tematik i materialet, der udspringer af de omfattende faglige og eksistentielle forandring, omlægningen medfører. Omlægningen er mere end noget andet et lærings- og udviklingsforløb. Det er omlægningens processuelle karakter, jeg vil undersøge i min analyse.

Relationen mellem den individuelle og den kollektive fortælling

Begrundelsen for valget af en narrativ analyse er dernæst, at den giver mulighed for, at forstå samspillet mellem det partikulære og det generelle - eller mellem individet og samfundet. Ved at stille skarpt på den enkelte landmands individuelle erfaringer og personlige fortællinger, vil jeg belyse vilkårene for moderne danske landmænd, og i særdeleshed landmænd, der beskæftiger sig med økologisk jordbrug, i en bredere kontekst. Den narrative tilgang åbner mulighed for at undersøge, hvordan de individuelle og de kollektive fortællinger påvirker hinanden.

Et af kritikpunkterne i forhold til de narrative tilgange og analyser er, at de ofte bliver for indadskuende. De fokuserer på individets meningsskabning, og overser, at de personlige fortællinger er funderet i en bredere kulturel og samfundsmæssig kontekst (Otto 2001). Andre har modsat påpeget, at det er et kendetegn ved fortællinger, at de aldrig kun er knyttet til fortælleren, men er medieringer mellem det sociale og det individuelle, og mellem den kollektive og den individuelle fortælling (Jackson 2002:11). Mit etnografiske materiale understreger det sidstnævnte. Jeg vil derfor introducere antropologen Edward Bruners skel mellem *kulturelle* og *personlige narrativer* (Bruner 1984:6). De *personlige narrativer* refererer til den enkelte landmands refleksion, hvorimod den offentlige debat af erhvervet har karakter af *kulturelle narrativer*. Bruner skriver, at for antropologer kan det narrative fokus ikke bruges, hvis fortællinger ses som abstrakte plotstrukturer isoleret fra deres kulturelle kontekst. Fortællinger skal ses som forankret i samfundet, og som erfaret og ytret af individer i en kulturel sammenhæng (1984:5). Ifølge Bruner påvirker de kulturelle standardiserede narrativer den personlige fortælling, fordi de relaterer til individets livssituation. Bruner konkluderer, at fortællinger altid involverer et skæringspunkt mellem kultur og autobiografi, og det er netop det skæringspunkt, jeg undersøger betydningen af i landmændenes verden (1984:6).

I mit materiale kommer samspillet mellem det individuelle og kollektive til udtryk ved, at de enkelte landmænd hele tiden i deres fortællinger forholder sig til omgivende politiske strukturer og befolkningens blik på erhvervet. Når jeg spurgte til landmændenes overvejelser og valg omkring deres landbrugsproduktion, refererede de til tilskudsordninger, mælkekvoter, miljølovgivning, byggebekendtgørelser og forklarede, hvordan de må tage politiske forhold med i deres planlægning. Eksempelvis betyder EU's landbrugsstøtteordninger, at når landmændene skal vælge hvilke afgrøder, de skal dyrke, ved de, at der er afgrøder, der udløser større EU-tilskud end andre.

Landbruget er i særlig grad et politiseret felt, og landmændenes liv og levned er i stort omfang en del af et komplekse felt, hvor politiske, økonomiske og forbrugermæssige hensyn delvist afstikker spillereglerne i forhold til landmændenes liv og laden. Landmændene giver udtryk for, at det særlige aspekt ved deres erhverv kan vanskeliggøre arbejdet på gården. Hvis det politiske klima skifter, ændres lovgivningen, og det betyder tilpasninger i deres daglige praksis. Derfor er der et særligt usikkerhedsmoment i deres arbejdsliv.

Selvom feltarbejdet gjorde mig opmærksom på denne kompleksitet i landbruget, er det ikke mit ærinde her i specialet, at undersøge de strukturelle forhold for landbruget, jeg vil i stedet fastholde det erfarings- og bedriftsnære perspektiv ved, at se på den enkelte landmands praksis og fortællinger, men den narrative tilgang giver mulighed for, at linke det erfaringsnære og partikulære til bredere tendenser i samfundet ved, at relatere den individuelle fortælling til de mere omfattende kulturelle fortællinger. Det første giver gennem sprogliggørelsen et blik ind i det sidste.

Endelig bidrager det analytiske fokus på narrativitet med muligheden for at opnå indsigt i, hvordan omlægningen påvirker økologernes selvforståelse, men det vil imidlertid blive uddybet i kapitel 5. Jeg er primært interesseret i, at undersøge den rolle fortællingerne om omlægningen spiller i økologernes identitetskonstruktion, såvel i forhold til den enkelte økolog, som i forhold til de økologiske fællesskaber.

Overordnet understreger mit materiale med al tydelighed, at studiet af bønder tvinger antropologer til at se den etnografiske viden som en lille del af et større hele, fordi landmændenes liv (som mange andre informantere) er formet af bredere økonomiske, politiske og kulturelle kræfter (Spencer 1996:418). Netop fordi landmændene er positioneret i en politisk og samfundsmæssig kontekst, kan man heller ikke forstå omlægningen til økologi uden at inddrage regionaliteten. For at

give en forståelse for de historiske forudsætninger for landbrugets position i dag, vil jeg derfor kort redegøre for de væsentligste aspekter i Danmarks moderne landbrugshistorie.

Mekaniseringen og omstruktureringen i landbruget

Landbrugsproduktionen i Danmark har gennemgået en omfattende teknologisk og strukturel udvikling siden 1950'erne. Fra at være et samfund, hvor en stor del af befolkningen var bønder, har man i Danmark set en enorm affolkning af landbruget siden 2. verdenskrig, så det i dag er en relativ lille gruppe mennesker i befolkningen, der ernærer sig ved landbrug (Haukjær Andersen 1995:110). Den største årsag til affolkningen er ifølge historikere, som arbejder med området, at landbrugsproduktionen er blevet rationaliseret, og effektiviseret ved hjælp af mekanik og teknologi, så vi nu har et højteknologisk specialiseret erhverv i hvilket, landmændene har fået flere og mere avancerede teknologiske og mekaniske redskaber til rådighed i deres produktion. Det betyder, at interaktionen mellem landmanden og hans forskellige maskiner, som jeg påpegede i metodekapitlet, bliver et stadig stigende karakteristika ved den enkelte landmands arbejdsliv og hverdag.

Helt overordnet, er der tale om to tendenser i den udvikling landbrugshistorikerne beskriver, nemlig på den ene side, som netop introduceret, en bevægelse mod stadig stigende *mekanisering*, og på den anden side en tendens mod *omstrukturering* af gårdene.

Mekaniseringen begynder så småt i 1950'erne, hvor traktoren får sin udbredelse på mange gårde (1995:110). Op igennem 1960'erne og især i 1970'erne udvikles og automatiseres staldsystemerne; landmændene får malkemaskiner og automatiske fodrings- og udmugningssystemer. På marken kommer der nye og større maskiner, og man begynder, at benytte kemiske midler i ukrudtsbekæmpelsen, og kunstgødningen vinder frem. Under hele perioden foretager landmændene store økonomiske investeringer i de nye maskiner og staldsystemer (Christoffersen 1999:51).

Ifølge landbrugshistorikerne gør teknologien landmændenes arbejdsgange lettere, og der sker et voldsomt fald i antallet af ansatte på gårdene¹⁸. Det er ikke længere nødvendigt for landmanden at have karle ansat, han kan nu passe det meste selv, og driften på gårdene bliver intensiveret (Haukjær Andersen 1995:110). De ældre landmænd, jeg talte med, bekræftede mekaniseringen, men anfægtede, at det udelukkende lettede deres arbejde, i nogen grad besværliggjorde det det også, og for nogle virkede mekaniseringerne isolerende.

Peter har i sine snart 50 år i landbruget oplevet mekaniseringen således: ” *jeg havde gjort den erfaring, at når man mekaniserede i stalden, så kunne man godt erstatte en medhjælper med et udmugningsanlæg og med et rørmalkningsanlæg¹⁹ og så videre, men så skulle man for det første have flere køer, og så skulle man selv arbejde mere efterhånden, som man gjorde det. Og det synes jeg jo, var et urimeligt resultat af at investere i teknik, at man fik mere at lave. Så skulle man selv passe det, fordi man skulle jo også afdrage de penge der. Det var ikke den store lykke, som man havde troet.*”

Denne landmands erfaringer udfordrer den generelle historiske fortælling om landbruget, og illustrerer samtidig de landbrugshistoriske studiers begrænsninger, i forhold til at sætte fokus på de erfarings- og bedriftsnære refleksioner hos den enkelte landmand. Man kan med rimelighed argumentere for, at landbrugshistorikkernes udlægning af udviklingen netop er et eksempel på en kulturel fortælling. Der er bred anerkendelse af denne historiske beskrivelse. Det er den almene forståelse, økologerne må tale op imod, og det er en af de kulturelle fortællinger, landmændene bringer deres personlige individuelle fortællinger i samspil med.

---

¹⁸ I 1960 var der 140000 medhjælpere beskæftiget i landbruget, i 1990 var det under 40000 (Christoffersen 1999:51).

¹⁹ I et rørmalkningsanlæg transporteres mælken direkte fra malkemaskine til malketanken, idet den suges op og transporteres via rør, som løber gennem stalden og ud i malke rummet.

Den anden tendens, historikerne beskriver i landbruget, nemlig *omstruktureringen* af gårdene, er karakteriseret ved, at der sker mange gårdsammenlægninger, så de overlevende gårde vokser i dyrehold og jordareal²⁰. Der sker også en *specialisering* af produktionen. Bønderne har ikke længere blandede husdyrhold, men satser nu på enten kvæg, svin eller planteavl. Alt sammen sker det for at kunne rationalisere bedriften, og dermed øge udbyttet nok til, at bonden kan klare sig i konkurrencen (1995:127-135). Den udvikling er fortsat frem til i dag. Mine informanter beskriver, hvordan der er kamp om jorden. Hvis en landmand beslutter at holde op, er der blandt naboerne i området ofte stor konkurrence om, at overtage hans jord. Landmandens jordareal har betydning for det antal dyr, han eller hun må holde, og utilstrækkelig jord kan derfor betyde, at man ikke kan få lov til at udvide sin produktion²¹, og derfor får svært ved at klare sig i konkurrencen. Samtidig er denne strukturudvikling og spørgsmålet om størrelse på bedrifterne en vektor, som landmændene strides om, som vi skal se i næste kapitel.

Alt i alt har udviklingen medført en konstant voksende produktivitet i landbruget siden 1960'erne (Christoffersen 1999:50). Intensiveringen af dyrknings- og produktionsformerne har endda betydet, at landbruget i en periode skabte en overproduktion, der blev lagt på såkaldte overskudslagre²². Endvidere har de nye produktionsmetoder medført en øget belastning på naturen. Begge dele giver i befolkningen anledning til en opmærksomhed på landbrugets produktionsmetoder, og i slutningen af 1970'erne og starten af 1980'erne kommer miljøet for alvor til debat, også politisk (1999:54).

---

²⁰ I 1960 var der 275000 selvstændige i landbruget, i 1992 var det reduceret til 90000 (Christoffersen 1999:51).

²¹ Kravet om sammenhæng mellem jordareal og antal husdyr er et politisk krav, og det kaldes også *harmonikravet* (Clausen m.fl. 1997:35).

²² Overskudslagrene opstod i 1980'erne, hvor Europas landmænd producerede langt mere, end deres befolkninger kunne nå at omsætte. I stedet opkøbte EF landmændenes produkter, og placerede dem på de såkaldte overskudslagre (Christoffersen 1999:54).

De nye økologiske pionerer

Jens Holmegård beskriver i *Økologiens pionertid* (1997), hvordan landbrugets praksis bliver udfordret i takt med en voksende miljøbevidsthed og en bekymring for det, der opleves som et voksende forureningsproblem. Det er især erhvervets brug af pesticider og gødning, der vækker bekymring, fordi det udgør en trussel for vandmiljøet (Holmegård 1997:11-12).

For det konventionelle landbrug får miljødebatten den konsekvens, at man fra politisk side begynder at skærpe miljøkravene til landbruget, især på pesticid- og gødningsforbruget. Det er en tendens, som særlig slår igennem i 1980'erne og 1990'erne (Christoffersen 1999:60).

Det skærpede fokus får også betydning for landmandsidentiteten og de kulturelle fortællinger om erhvervet. Jeg har under mit feltarbejde oplevet, hvordan især ældre landmænd giver udtryk for, at de oplever, at der er sket en mistænkeliggørelse og et statusfald. De forklarer, hvordan deres praksis og adfærd i stigende grad har fået en stor opmærksomhed og følsomhed i den øvrige befolkning. Den politiske og offentlige fokus gør, at landmændene er meget bevidste om deres image, deres praksis og deres ansvar som landmænd, og mange af dem arbejder meget med relationerne til deres naboer og de fordomme og opfattelser, der er om deres erhverv. For nogen betyder det, at de involverer sig i Samfundskontaktens arbejde, andre gør meget ud af at have en åben dialog med deres lokalsamfund. Affolkningen af landbruget har betydet, at færre mennesker i dag har en direkte personlig kontakt og kendskab til landbruget, og flere af landmændene peger på det forhold som en vigtig årsag til den forståelseskløft, de føler, eksisterer mellem folk fra landbruget og den øvrige befolkning.

Jens Holmegård beskriver, hvordan der igennem miljødebatten opstår et ønske i befolkningen om en alternativ landbrugsproduktion, der kan tilgodese kvalitet, sundhed, dyrevelfærd og bæredygtighed, og i løbet af 1970'erne begynder udviklingen af det økologiske jordbrug. Det er i

starten især byboer, der flytter på landet og eksperimenterer med den kemikaliefri dyrkning (Holmegård 1997:13). Det biodynamiske landbrug²³ har godt nok været en mulighed allerede siden 1930'erne i Danmark, men der har kun eksisteret ganske få brug²⁴. Mange landmænd har været skeptiske overfor biodynamikkens idealistiske og spirituelle grundlag. Samtidig har det haft en begrænset afsætningsflade (1997:13).

Helt konkret dækker begrebet *økologisk jordbrug* over en landbrugspraksis, hvor landmændene fravælger brugen af sprøjtemidler, samt brugen af kunstgødning i dyrkningen af jorden. På dyreholdssiden er der også en række krav til produktionen, som adskiller den fra det konventionelle dyrehold. Dyrene må for eksempel ikke fodres med foder, der indeholder genmodificerede planter, og de skal have adgang til udendørsarealer og daglig motion (Fog 2001:8,18).

I 1980'erne og især i 1990'erne tager udviklingen af det økologiske jordbrug rigtig fart og vokser. I 1981 dannes foreningen LØJ, som i dag hedder Økologisk Landsforening, og i 1988 ændres det politiske klima. Økologien bliver statsautoriseret, og staten går nu ind og støtter økologerne økonomisk. Samtidig begynder også konventionelle landmænd med landbrugsfaglig baggrund og uddannelse, at lægge deres bedrifter om til økologi. I dag dækker det økologiske landbrug ca. 7% af Danmarks landbrugsareal (Anonym 2000:7).

Sammenfatning

Med udgangspunkt i erkendelsen af dobbeltheden i landmandens rolle, vil jeg analytisk fastholde et dualt fokus på *praksis* og på *fortællingerne om praksis*. Jeg har i dette kapitel introduceret specialets to analytiske og teoretiske grundpiller, nemlig menneskets omgang med naturen på den ene side, og

---

²³ Det biodynamiske landbrug er forløberen for økologien. Det er også en landbrugspraksis, der ikke benytter sig af kemiske midler eller kunstgødning, men i tillæg arbejder det biodynamiske jordbrug også ud fra en idé om, at naturen har ånd, og at energier og planeter har betydning for jorden og planternes trivsel. Biodynamiske landmænd arbejder derfor med forskellige typer af præparater, de tilsætter jorden, ligesom de sår, høster osv. ud fra, hvordan planeterne og himmellegemerne er placeret (Holmegård 1997:4).

²⁴ mellem 30-100 i perioden fra 1930-1970 (1997:7).

narrativitet med fokus på dets betydning for selvforståelse og identitet på den anden side. Inden jeg går i dybden med de to analytiske størrelser i kapitel 4 og 5, vil jeg i det kommende kapitel indlede med at se på de forskellige typer af overvejelser og refleksioner, der eksisterer i tiden forud for økologernes omlægninger.

Kapitel 3 – Tiden før omlægningen

*I sidste kapitel beskrev jeg omlægningen som en transformationsproces, og lagde vægt på, at processen er situeret i tid. I dette kapitel undersøger jeg de refleksioner og erfaringer landmændene gjorde sig i tiden **før** omlægningen. Formålet er, udover at belyse landmændenes motivation til omlægningen, at analysere og uddybe særligt to pointer fra sidste kapitel.*

For det første at vise, hvordan den individuelle erfaring og fortælling er nært forbundet med de kollektive fortællinger. Personlige overvejelser og hensyn flettes i økologernes udsagn sammen med den større samfundskontekst, jeg netop har præsenteret. Samtidig introducerer dialektikken mellem individ og samfund de vilkår, der er for de økologiske landmænds omlægninger.

For det andet vil jeg arbejde videre med det tidslige aspekt i omlægningen. Jeg vil undersøge ideen om, at fortællingerne om omlægningen er refleksioner om tid, men også her vise, hvordan tid kommer til udtryk på det empiriske niveau hos den enkelte landmand. Tid viser sig nemlig at være et centralt begreb.

Forestillingen om den rationelle og økonomisk motiverede landmand

Der har været - og er ifølge agronomen Egon Noe en udbredt tendens i landbrugsforskningen til at anskue moderne landmænd, som rationelle agenter, der primært foretager valg omkring produktionen i forhold til tekniske og økonomiske betragtninger (Noe 1999:9). Den forestilling om landmænd eksisterer dog ikke kun i akademiske studier, men er mere almengyldig. Når jeg under feltarbejdet præsenterede mit projekt for venner og bekendte, som ikke er beskæftiget med landbruget, stødte jeg ofte på en forestilling om, at man kan dele landmænd ind i to grupper: de økonomisk rationelle landmænd på den ene side, som er de konventionelle landmænd, samt de økologer, der har foretaget omlægningen for at udnytte de gode tilskudsordninger og dermed få flere penge i lommerne. På den anden side finder man så de idealistiske økologer, som har omlagt

af ideologiske årsager. Samme kategorisering er jeg også stødt på i samtaler med konventionelle landmænd, og af og til endda blandt økologerne selv, men det skal jeg vende tilbage til i kapitel 5.

At økonomiske overvejelser er centrale aspekter i landmændenes arbejdsliv, konventionelle såvel som økologer, er der ingen tvivl om. Som vist, er landbrugsfeltet kendetegnet ved et nært forhold mellem landmændenes individuelle liv og produktionsforhold og større politiske og økonomiske strukturer, og som konsekvens af den erkendelse, kan det være fristende at se landmændene som økonomisk motiverede. Det kan heller ikke afvises, at det økonomiske incitament spiller en stor rolle for den enkelte landmands omlægning, men man kan ikke udelukkende forklare et til - eller fravalg af økologien, som et spørgsmål om økonomiske fordele eller ulemper. Noe påpeger, at det økonomiske aspekt ikke er en tilstrækkelig forklaringsmodel, fordi det ikke kan forklare, hverken hvorfor der var landmænd, der lagde om til økologi i den tidlige periode, hvor det var økonomisk urentabelt og usikkert rent afsætningsmæssigt eller, hvorfor alle landmænd så ikke gør det nu, når det er økonomisk rentabelt (1999:10)²⁵.

I mit materiale er der enighed blandt omlæggerne om, at økonomien udgør basis for den økologiske produktion. Det afgørende for, om familien kan overleve, og landbruget løbe rundt, er, at landmanden tjener penge på sin produktion. De fleste af omlæggerne har lagt om på et tidspunkt, hvor der har været gode tilskudsordninger, og de har derfor haft en fornuftig økonomi i deres bedrifter. Men økologerne giver mange andre forklaringer på deres valg af økologien, end en ensidig økonomisk forklaring. Mit mål med dette kapitel er at vise, at økologerne udgør en broget skare med en kompleksitet i ideerne om, hvorfor de lagde om og ideerne om, hvordan de driver et økologisk landbrug.

Overordnet falder landmændenes refleksioner i to kategorier. På den ene side overvejelser, der

---

²⁵ Det var, for de økologiske pionerer, et meget usikkert projekt økonomisk at lægge om. Perioden var præget af en meget stor mangel på faglig viden, meget af det faglige var eksperimenterende, men også i forhold til afsætningen af varerne var det et meget usikkert felt, at begive sig ud i. I dag er der på nogle områder af økologien en relativt stor sikkerhed for afsætning og en økonomisk fordelagtig situation for landmanden (Noe 1999:10).

handler om den enkelte landmands personlige og arbejdsmæssige forhold, på den anden side overvejelser af mere social og samfundsmæssig karakter. Det er selvfølgelig ikke absolutte kategorier, ofte er der tale om, at personlige forhold er viklet ind i den bredere debat i samfundet, det skal jeg give eksempler på, men jeg vil for overskuelighedens skyld fastholde et skel mellem de individuelle og de kollektive hensyn i min præsentation.

De individuelle hensyn

Det viser sig i mange af de økologiske omlæggers fortællinger, at skiftet til en økologisk produktionsform ofte er en meget personlig beslutning, og når man kigger på det individuelle perspektiv organiserer udtalelserne sig primært om to forhold: *sundhed* og *arbejdsglæde*.

De personlige overvejelser involverer også landmandens familie. Det tætte parløb mellem hjem, familie og arbejde i landbruget betyder, at alle landmændene understreger, at dialogen med deres kone og børn er vigtige, når der skal træffes beslutninger om bedriften og i særdeleshed, når det er beslutninger som eksempelvis en omlægning til økologi. En sådan beslutning vil påvirke familiens økonomi og arbejdsforhold.

Netop spørgsmålet om arbejdsforhold og familie kædes ofte sammen i en bekymring om *sundhed*. Flere giver udtryk for, hvor dejligt det er, at man som økolog ikke skal tænke på, hvor børnene løber og leger.

Lotte siger: *”Jeg synes egentlig også det er betryggende, at ungerne de bare kan rende ud i kornet, eller de skal ikke rende i kornet, men de kan gå med ud i marken ikke, og man skal ikke..... de kan rende og spise af ærterne, og de er ikke sprøjtet og sådan noget. Det synes jeg egentlig er meget rart.”*

Det er især kvinderne, der reflekterer over børnenes eksponering. De udtrykker en lettelse over, at børnene kan deltage i markarbejdet, uden at blive udsat for påvirkning af de kemiske midler.

På samme måde er landmandens egen *sundhed* og arbejdsforhold i forhold til de konventionelle sprøjtemidler en bekymringskilde. Et par af økologerne har udviklet allergi overfor de midler, de brugte i deres tid i det konventionelle, mens andre har oplevet nære kollegaer, der blev allergiske, og måtte opgive deres arbejde i landbruget som en konsekvens af symptomerne.

Sundhedsaspektet bakkes op af Pernille Kaltofts studier og Egon Noes empiri fra Lemvig, som begge finder, at økologernes helbredsmæssige erfaringer med pesticider er af betydning for omlægningen (Kaltoft 1997:203, Noe 2002:4).

Udover bekymringen for familiens og egen *sundhed*, bliver det personlige aspekt ofte formuleret i et ønske om, at få *arbejdsglæden* tilbage. Landmændene føler, at de med økologien har fået nye faglige agronomiske udfordringer, som de savnede i deres tid som konventionelle. Udfordringerne er dermed absolut i en positiv betydning, fordi de gør det daglige arbejde spændende, og stiller krav til landmandens kreative og problemløsende egenskaber. Mange beskriver en kedsomhed ved det landbrug, de drev før.

Peter forklarer: ”*Jeg kedede mig jo nok ved det landbrug, vi drev. Det var ikke særligt inspirerende at købe kunstgødning hjem og køre rundt og sprøjte. Det var udsigtsløst ikke.*” Han fortsætter ved at beskrive sin frustration over, at levere til overskudslagrene i 1980erne. Om fristelsen af økologien, siger han: ”*Jeg har altid gået efter noget, der var morsomt. Så også udfordringen i at kunne drive landbrug. Jeg var faktisk lidt betænkelig ved, om det nu kunne lade sig gøre. For selvom jeg godt vidste, hvordan man havde gjort i gamle dage, så havde man sgu vænnet sig så meget til, at det skal have sådan og sådan. Altså, der havde man gået, og bildt sig selv ind, at det var kunstgødningen, der gav udbyttet, ikke. Så jeg blev noget overrasket det første år, hvor vi havde en mark, som ikke havde haft hverken møg eller andet i den. Vi*

havde bare sået byg, og så høstede vi 80% af, hvad vi plejede”.

Der knytter sig en metodisk bemærkning til denne udtalelse. Jeg har inden aflevering af specialet valgt, at sende en kladde til gennemlæsning hos nogle af økologerne. Da Peter læste citatet, understregede han, at nok var han blevet *overrasket* over at have høstet 80%, men han havde også været meget *flov* over, at have været så blind og dum, som han formulerede det²⁶.

Generelt beskriver omlæggerne det som utilfredsstillende, at problemløsning i den konventionelle rådgivning ofte satser meget ensidigt på kemiske behandlinger, og ikke udfordrer andre sider af landmændenes agronomiske kompetencer. For enkelte landmænd var den manglende *arbejdsglæde* i det konventionelle landbrug samtidig af mere social karakter.

Carsten fortæller: *”Vi har en dejlig hverdag, synes jeg (efter omlægningen) - og kontakt med flere kollegaer. Jeg synes, da jeg var traditionel, der var det mere konkurrenter, men nu er det mere kollegaer, fordi man ringer til hinanden, og man snakker med hinanden. Ja, selv konsulenterne ringer jo og spørger om råd til nogle ting, ikke. Der er ligesom den der pionerånd stadigvæk, selvom det (økologien) snart har været på banen i 10-12 år. ”Hvordan gør du?” - og sådan, man snakker om tingene, ikke også. Man pakker sig ikke ind, og holder det hemmeligt for de andre”.*

For Carsten har økologien givet adgang til et fagligt og socialt inspirerende arbejdsmiljø, og det er en mere generel kommentar blandt økologerne, at de med omlægningen har fået et forbedret arbejdsmiljø.

De kollektive hensyn

Modstanden mod sprøjtning er ikke kun et spørgsmål om landmændenes egen og deres families

---

²⁶ Jeg har valgt, at lade disse kommentarer indgå i det empiriske materiale, og har et par steder skrevet bemærkningerne på som fodnoter til analysen, for på den måde at give plads til landmændenes egne fortolkninger af deres hverdag.

sundhed. Den bliver også artikulert i en bekymring for midlernes indvirkning på miljøet og drikkevandet. I deres tid som konventionelle følte størsteparten af omlæggerne, at det var uhensigtsmæssig praksis at sprøjte. En af landmændene forklarer, at de har flere drikkevandsboringer på deres jord, og de ville ikke gennem deres praksis kunne medvirke til, at de skulle blive forurenede. Andre igen havde et ønske om at være på forkant med den udvikling, der har været i landbruget de sidste ti år mod et grønnere landbrug med stadig skrappe miljøkrav, fordi de havde en forventning om, at den tendens i lovgivningen ville fortsætte.

Hovedparten af økologerne fortæller, at de som konventionelle har sprøjtet mindre end deres kollegaer. De ser det derfor som en naturlig forlængelse af deres holdninger til at drive landbrug, at blive økologer, fordi de ”*aldrig har brudt sig om det der med kemien*”.

Opmærksomheden på konsekvenserne af dyrkningsformen i forholdet til miljøet, er et eksempel på, hvordan landmændenes udsagn reflekterer vilkårene i samfundet omkring dem, som jeg argumenterede for i sidste kapitel. Her trænger den kollektive fortælling om landbrugets produktion sig på i landmændenes individuelle fortællinger, og i sidste ende er den en medvirkende årsag til landmændenes beslutning om at lægge om. Den kollektive fortælling påvirker på den måde landmændenes praksis og selvforståelse. Den enorme debat omkring landbrugets brug af pesticider betyder også, at landmændene er udsat for en omfattende negativ omtale. Derfor knyttes bekymringen for miljøet i landmændenes fortællinger også ofte med det, jeg kalder *negativ social eksponering*.

Flere af landmændene påpeger den *synlighed*, som er forbundet med deres fag. Naboerne kan se, når de kører med sprøjten på marken. De fortæller, at de følte ubehag, da de sprøjtede og syntes, det var irriterende at skulle mærke blikke fra naboer og forbipasserende. For nogen var det sådan, at folk de kendte ikke hilste på dem, når de kørte med sprøjten. Den negative sociale eksponering gjaldt således primært i forholdet til deres nærsamfund, men den blev også bragt på banen i forhold

til den bredere befolkning og til pressen i særdeleshed. Et par af de konventionelle landmænd, gav direkte den negative sociale eksponering, som begrundelse for deres deltagelse i mit projekt. De føler en massiv barriere i forhold til at komme igennem i pressen og til befolkningen, og mener, at en mulig måde at ændre erhvervets status er, at invitere folk indenfor, så de får mulighed for at vise deres produktion frem og forklare de arbejdsforhold, der er i landbruget²⁷. Det er også den bagvedliggende tanke i Landbrugsrådets Samfundskontakt.

For mange af de økologiske landmænd følte den negative sociale eksponering, de var udsat for som konventionelle producenter som en psykisk belastning, og var en væsentlig medvirkende faktor i overvejelserne om at lægge produktionen om. Rune, som har været økolog siden 1999, illustrerer glimrende disse overvejelser:

”Jamen, jeg var led og ked af at køre og sprøjte, og folk peger fingre af det, og det at tage folk ind i stalden, i de gamle stalde, og køerne står og har hævede ben, og kommer aldrig ud, det har jeg slet ikke været stolt af”.

Rune var den ene af de to økologer, jeg lavede deltagerobservation hos. I forbindelse med sin omlægning byggede Rune ny stald. Han nedlagde den gamle bindestald²⁸, hvor køerne var bundet og ikke kom på græs, og byggede i stedet en løsdriftsstald med sengebåse²⁹, hvor køerne kan bevæge sig frit omkring, og kommer på græs i hele sommersæsonen.

” I dag synes jeg, man godt kan tage folk ind i stalden her, og være bekendt at vise det frem. Det er jeg utrolig glad for, også fordi jeg føler, at vi har et system, som er i

---

²⁷ Sociologen Lisbeth Rasmussen, som har lavet feltarbejde blandt driftslederelever på henholdsvis en konventionel og en økologisk landbrugsskole, beskriver tilsvarende, hvordan især eleverne på den konventionelle skole er meget optaget af landbrugets omdømme som erhverv. De føler, at landmændene især bliver hængt ud i pressen, og udtrykker ønske om, at Lisbeth efter færdiggørelsen af hendes magisterkonferens skal ansættes på Axelborg, for at tale landmændenes sag. De mener, at hun vil kunne forklare byboerne, hvordan det reelt hænger sammen ude på landet (Rasmussen 1993:150). Jeg mødte tilsvarende forventning om advocacy under mit feltarbejde.

²⁸ I en bindestald har hver enkelt ko sin egen bås, hvor de tøjres fast. De har således ikke mulighed for at bevæge sig, medmindre landmanden løsner dem, og sætter dem på græs.

²⁹ En løsdriftsstald derimod er, som navnet antyder, et åbent system, hvor køerne ikke er bundet, men i stedet kan bevæge sig frit omkring. Sengebåse er halmmåtter, hvor køerne kan lægge sig for at hvile eller sove.

rimelig harmoni, og som i hvert fald ikke belaster miljøet på nogle punkter, som jeg i hvert fald ved, er forkerte nu, ikke. Før vidste jeg godt, at når jeg kørte ud med sprøjten, så vidste jeg godt, at det er nok ikke så smart det her. Det kan også godt være, der dukker nogle ting op her, som ikke er så smart, det skal jeg ikke kunne sige, men jeg føler i hvert fald lige nu, at det er forsvarligt, det vi gør. Og så kan man så bare håbe på, eller prøve at være med til, at den brede befolkning også får opfattelsen af, at det nok er okay”.

Runes udtalelse illustrerer, hvordan der i allerhøjeste grad er sammenhæng mellem omgivelsernes opfattelse af landbruget og det arbejdsmiljø, den enkelte landmand har. Jeg pegede før på arbejdsmiljøet som et afgørende personligt forhold for landmanden, men det er nært forbundet med de kollektive hensyn.

Problematikken omkring *synlighed* bliver forstærket af det, landmændene anser som et særligt aspekt ved deres rolle som fødevareproducenter, nemlig den *følelsesmæssige* dimension som ifølge økologerne knytter sig til produktionen af mad.

Henrik siger: ”jeg har den holdning om landbruget, at det er noget specielt. Fordi hvis vi går ind for erhvervslivet og industri, så klapper man jo i sine hænder hver gang, der er en erhvervsvirksomhed, der ekspanderer og udvider, og synes det er skidegodt. Det er arbejdspladser. Men hvis en svineproducent gør det, så er han et dumt svin. Og det er jo fordi, der er altså nogle følelser i - eller omkring landbruget, som der ikke er omkring andre ting, og det er vi nød til at tage hensyn til, at sådan er det. Landbruget er noget specielt i alle danskeres øjne. Sådan er det, fordi ellers så er det jo grotesk, at den ene må, og den anden må ikke”.

Landmændene beskriver som Henrik her, hvordan debatten om landbrugets produktion er mere følelsesladet end debatten af anden industri i Danmark. Det skyldes det forhold, at produktionen af mad - ligesom landmændenes forvaltning af naturen - er i kollektivets interesse. Alle mennesker forbruger, og inkorporerer gennem spisningen, landbrugets produkter. Landbruget får derved en særlig status, og debatten omkring erhvervet er noget, de fleste mennesker har en holdning til. Økologernes refleksioner i forhold til de kollektive hensyn rummer derfor også hensynet til forbrugerne. Forbrugerne bliver en aktør i landmændenes overvejelser om deres produktionspraksis. Generelt ligger der ifølge landmændene en potentiel diskrepans mellem landmændenes og forbrugernes interesser. Landmændene føler, forbrugerne har meget romantiserede forestillinger om og ønsker til fødevareproduktionen, som kan være vanskelige at forene med deres egne krav til en moderne landbrugsproduktion. Litteraten Johannes Nørregård Frandsen beskriver, hvordan de romantiserede billeder af landbruget, som eksisterer i befolkningen, bliver afgørende og uundgåelige for landbruget og landmændene at forholde sig til i deres afsætning og markedsføring af sig selv. Frandsen af optaget af den kamp, han ser mellem forbruger og landmænd i forhold til at producere fortællinger om landbruget (Frandsen 2002:58). Frandsen har relevans for min analyse af økologernes selvforståelse i kapitel 5, og vil derfor blive uddybet yderligere der.

I slutningen af 1980'erne og i begyndelsen af 1990'erne var der fra forbrugerside en stor efterspørgsel på økologisk mælk, og det er der flere af mælkeproducenterne, som giver udtryk for, har været afgørende i deres beslutning om omlægning. Det at kunne komme til at producere produkter, som blev efterspurgt af forbrugerne, har været en gulerod.

En økolog fortæller: *"Det der fik mig til at lægge om, det var, at jeg var godt træt af at høre hele tiden, at vores mejeri, altså MD, fik skyld for, at de ikke havde økologisk mælk nok. ..Det irriterede mig, at hvis der var mange, der gerne ville købe økologisk mælk, så kunne de ikke købe den."*

I stedet for at være udsældte tilbød økologien landmændene en mulighed for at producere en vare, som blev positivt modtaget, og det var en motivation for især de landmænd, der lagde om sidst i 1980'erne og begyndelsen af 1990'erne.

Kritikken af det konventionelle landbrug og refleksioner om tid

De individuelle og kollektive hensyn, jeg har beskrevet i det foregående, er i virkeligheden alle en del af omlæggernes begyndende afstandtagen til det konventionelle landbrug, og netop omlæggernes relation til det konventionelle landbrug vil blive uddybet her. Når jeg har valgt, at behandle det aspekt selvstændigt, er det for at rette min analytiske opmærksomhed mod et særligt aspekt af omlæggernes overvejelser, nemlig refleksionerne om *tid*.

I landmændenes udsagn om det konventionelle landbrug udtaler de sig ofte om *tid*, ligesom de tilsvarende problematiserer begrebet *udvikling*. Spørgsmålet om tid er altså mere gennemgribende end blot det faktum, at tid er indlejret i omlægningens transformative natur. Det aspekt af tid, kan man argumentere, er tilstedeværende i alle former for forandringsprocesser, og derfor ikke nødvendigvis signifikant. Men netop fordi tid eksplicit bliver artikuleret og tematiseret af den enkelte landmand i hans erfaringer med omlægningen, bliver det signifikant.

Jeg skal indledningsvis rette blikket mod tid som antropologisk begreb, for at finde mulige måder at begrebsliggøre økologernes udsagn.

Alberto Melucci argumenterer i bogen *Nomads of the Present* (1989), at man kan tale om to former for tid: *individual time* og *social time*, han kalder det også *inner rhythms* og *social rhythms* (Melucci 1989:103). Meluccis ærinde er at vise, at tid udover at være en ramme for menneskers sociale liv, også er en dybt personlig oplevelse, og at den måde, det enkelte menneske oplever tiden på, kan være afvigende fra den sociale tid. Meluccis begreb *individuel tid* informerer min analyse af

økologernes refleksioner over tid. Begrebet individuel tid åbner muligheden for at fokusere på den enkelte landmands oplevelse af tiden, og den måde tid har betydning for hans erfaring og forståelse af sit eget liv. I individuel tid ses tiden som dybt personlig og modsætningsfyldt, fordi tiden her ofte ikke erfares som lineær, men som mangfoldig og diskontinuel. Nye og gamle begivenheder, erfaringer og sansninger blander sig med hinanden, og lapper ind over hinanden i erfaringerne med verden. Nye ting, der sker kan ændre det enkelte menneskes opfattelse af de ting, der tidligere er hændt i livet, eller man kan have en oplevelse af, at tiden står stille, og at ingenting forandres (1989:106ff).

Endvidere støtter jeg mig i analysen til antropologen Barbara Adams arbejde. Adam analyserer den måde, mennesker i Vesten kommunikerer om tid på i daglige tale, og konkluderer, at tid i Vesten er andet og mere end urets og kalenderens tid. Hun skelner således mellem *clock time* og *social time* og konkluderer, at ytringer om tid er en del af sociale konventioner, men ikke mindst af sociale relationer (Adam 1994:508-516). Adam nuancerer tidsbegrebet ved at fokusere på tre forskellige aspekter af tid; *tempo*, *temporalitet* og *timing* (1994:509ff.). Alle tre aspekter accentueres af landmændene, og vil derfor blive gennemgået nærmere i det efterfølgende. Jeg vil med udgangspunkt i Melucci og Adam analysere landmændenes personlige udtryk om deres oplevelse af tid. Jeg vil argumentere for, at deres beskrivelser af tid er deres oplevelser af *individuel tid*, og at de udtrykker meget om måden, økologerne opfatter deres landbrug og rolle som landmænd på.

Udvikling og tempo

For en del af de økologiske landmænd var beslutningen om omlægning præget af en bekymring for den *udvikling*, der var - og fortsat er indenfor det konventionelle landbrug. Arbejdsmiljøet i det konventionelle landbrug var en bekymringsfaktor, men der er tilsvarende en problematik omkring *tempo*.

Henrik beskriver under en rundvisning i stalden, hvordan han føler, at udviklingen i det konventionelle landbrug har kørt meget hurtigt. Den er gået mod større og større brug, og Henrik er forbeholden overfor, ”at det skal gå så hurtigt”. Han forklarer, at hans beslutning om at lægge om handlede om et behov for at stoppe op og stille spørgsmålstejn ved udviklingen, og det følte han økologien gjorde, og stadig gør.

En af de måder, hvorpå mennesker udtrykker sig om tiden på, er ifølge Adam ved udsagn om *tempo*. Vi kan tale om, at noget går for langsomt, eller noget går for hurtigt, og det beskriver den enkeltes oplevelse af begivenhedernes hastighed og intensitet (1994:511).

Der er blandt økologerne en udbredt oplevelse af et forskruet *tempo* og en forskruet strukturudvikling i landbruget. Der italesættes en frygt for, at hvis landmændene ikke handler, bevæger udvikling sig for hurtigt og i en forkert retningen. Mange mener, at den meget intensive dyrkning af jorden og dyrene i det konventionelle landbrug indebærer en risiko for, at produktionen løber løbsk, og man kommer til at forvolde skade på naturen.

Økologerne efterlyser derfor det, de kalder *refleksive landmænd*, der tør tage deres produktion op til overvejelse, i stedet for bare at hænge med på udviklingen, uden at forholde sig til den. Netop fordi disse tempooplevelser som udtrykkes af omlæggerne er personlige, reflekterer de den individuelle tid.

Tempoproblematikken forbindes, som antydnet, samtidig med en forestilling om *vækst*, men også med en forestilling om *kontrol*. Landmændenes bekymring for, at det hurtige tempo vil medføre, at landbrugene vokser og bliver større, må ses som en bekymring for, at den enkelte landmand mister kontrollen med udviklingen. Spørgsmålet for økologerne bliver derfor, hvorvidt økologisk landbrug skal være *large scale* eller *small scale*. Og i den diskussion indtager økologerne forskellige positioner. Mange er tilhængere af de mindre brug. Men langt fra alle økologer ser vækst i sig selv som negativt. En del af økologerne har et uproblematisk forhold til de store bedrifter, og mener

ikke, at størrelsen er uforenelig med hverken en økologisk produktionspraksis eller de økologiske idealer.

Generelt er det, økologerne giver udtryk for i deres udtalelser om tempo, dog et ønske om *tidsstop*, eller i hvert fald et ønske om *temposkifte*. De taler igen og igen om at ”stoppe op” og ”sætte farten ned”, og tager afstand fra, at man bare ”hænger på toget”. Ved tidsstoppet og temposkiftet opnår landmanden kontrol, refleksion og bevidsthed.

Helt grundlæggende problematiserer økologerne ved deres udsagn om tempo begrebet *udvikling* og de værdier, der knytter sig til begrebet. Flere af dem beskriver, hvordan man blandt kollegaer og fra rådgivningsside taler meget om udvikling. *Udvikling* er i den interne dialog et kognitivt begreb, hvortil der knytter sig antagelser og værdier, som anfægtes og problematiseres i økologernes fortællinger.

Økologernes udtalelser vidner om et ydre pres, for at drive sit landbrug på en bestemt måde. Det er et pres, der er delvist politisk bestemt, men det er også et gruppepres blandt landmændene internt, fordi de har en række konventioner, om hvordan et godt landbrug bør drives. Endelig kommer presset også fra konsulentsiden, hvor rådgivningen indenfor det konventionelle i mange år har fokuseret på optimering og udvikling i betydningen: maksimal økonomisk gevinst.

En af landmændene siger: ”Jeg hader det der ord: **optimering**, ikke. Det har jeg jo været konfronteret med blandt andet fra vores konsulent. Det ene år skulle man optimere på mælkeydelsen eller på foderudnyttelsen eller på noget andet, ikke – og året efter skulle man optimere tilbage igen. Og hvis man går i den tanke, at man optimerer en lille smule hele tiden, så kommer man jo langt væk fra sit ... (han stopper sætningen). I stedet for en gang i mellem at sige: nej! – alt det her optimering det dur

ikke, vi må finde ud af, hvad vej det egentlig skal gå – og det var nok det, at vi der i 1989 måtte tage den tørn om”.

Samtidig forklarer økologerne, hvordan man i takt med, at man i kraft af tekniske udviklinger kan producere større mængder fødevarer, får faldende priser til producenterne, som gør, at landmanden derfor ikke får nogen egentlig gevinst ud af sine effektiviseringer. Det er både økologiske og konventionelle landmænd, der peger på, at en øget produktion ikke medfører en gevinst for landmændene, fordi de i stedet bliver trykket i pris af afsætningsindustrien og detailhandlen.

Nødvendigheden af sammenhæng og temporalitet

I forlængelse af tempodebatten ligger økologernes udsagn om oplevelsen af manglende kontinuitet og sammenhæng i deres faglige rolle som landmænd.

Peter siger: ”Ja, i bund og grund så har jeg jo godt nok lagt om til økologi her i 1989 ikke, men egentlig så er jeg ikke økolog på den måde altså, men det var en mulighed for at drive det landbrug, som jeg nu ikke har udviklet mig væk fra. Hvis jeg kunne få lov til at drive et landbrug ligesom i 1960erne, så ville jeg gøre det igen, og så ville jeg være ligeglad med, at det er økologisk.

Altså landbruget det har noget at gøre med at passe jorden, og det har noget at gøre med at passe dyrene, og det samspil der. Sådan har jeg det. Det er ikke et spørgsmål og dyreenheder³⁰ og hektarer³¹, og jeg ved ikke hvad og tilskud. Det er noget fuldstændig grotesk noget, synes jeg, det er kommet ud i”.

---

³⁰ En dyreenhed er en måleenhed, der baserer sig på kvælstofudledningen fra dyrene. Helt præcist svarer en dyreenhed til gødningsproduktionen fra en årsko af stor race. Den beregnes altid i forhold til det jordareal, landmanden har, idet det er jordarealet der bestemmer, hvor mange dyreenheder landmanden må holde (Clausen mfl. 1997:35)

³¹ Flademål for jord. Svarer til 10000 m² eller 1,8 tønder land.

Dette udsagn eksponerer, hvordan den udvikling, der har været i landbruget, har medført, at man har mistet sammenhængen og balancen i dyrkningen af og omgangen med naturen. Økologerne oplever, at de vigtige værdier i rollen som landmand, er gledet til side til fordel for administrative og økonomiske bekymringer.

For Peter og hans kone Bente er det vigtigt, at de som landmænd ikke kun tænker kortsigtet på deres egen fortjeneste, men også tænker på dyrene, og i særdeleshed på dem selv og deres børnebørn. I disse overvejelser artikuleres en anden central tematik hos økologerne, nemlig vigtigheden af at påtage sig *ansvar* og have en *ansvarlig* produktion. Men denne ansvarlighed strækker sig for Peter og Bente ikke kun til deres produktion her og nu, men er også en ansvarlighed, der rækker ud i fremtiden. Vigtigheden af, at tænke på fremtidige generationers naturgrundlag bliver understreget, og igen kommer tid på banen. Der er en opfattelse af sammenhæng mellem praksis i nutiden og fremtiden.

Adam påpeger, at oplevelsen af denne sammenhæng mellem fortid, nutid og fremtid spiller en rolle for den måde, mennesker opfatter sig selv og de sociale relationer, de indgår i, på. Adam kalder dette aspekt ved individets erfaringer med tid for *temporalitet* (Adam 1994:511). Adams pointe minder meget om den narrative tid, jeg introducerede i forrige kapitel, idet Adam argumenterer, at mennesker lever konstant med fortiden og fremtiden i nutiden. Erfaringerne fra fortiden og forventningerne til fremtiden påvirker den måde, de oplever, fortolker, planlægger og ikke mindst agerer på i den daglige praksis, begge elementer er tilstede, og er af betydning for de valg, mennesker træffer i givne situationer. På samme måde har det betydning for det enkelte menneskes selvbillede, ligesom det har det for deres billeder af andre mennesker (1994:511).

Peter, som hører til blandt de ældre landmænd, er tiltalt af, at økologien ligger tæt på den

landbrugspraksis, han har kendt som barn og ung. For Peter bliver svaret derfor at kigge tilbage i tiden og hente de gamle landmandsværdier frem. Økologien følte ikke for ham som noget nyt, men snarere som en tilbagevenden til en måde at dyrke jorden på, han kendte. Han mener selv, det måske var derfor, han ikke var ligeså nervøs for at skulle lægge om, som de unge landmænd er - han havde set, at man godt kunne drive landbrug uden al kemien. Peters interesse ligger derfor egentlig ikke i økologien, men i håbet om en tilbagevenden til det gamle landbrug fra før 1960'erne, som han definerer som det gode landbrug, fordi der var kontinuitet i landmandens praksis og rolle. Når det ikke kan lade sig gøre, må han tage det næstbedste alternativ, nemlig økologien. *Nostalgia* bliver dermed en del af visse økologers fortællinger.

Andre, særligt de yngre økologer, tager dog skarpt afstand fra økologien som en tilbagevenden. De understreger i stedet økologiens innovative og nyskabende elementer som en moderne landbrugsproduktionsform, men også de yngre landmænd savnede temporalitet og sammenhæng i den konventionelle produktionspraksis. Det rejser spørgsmål om, hvad der blandt økologerne forstås som det gode ansvarlige landbrug, og det skal jeg vende tilbage til i kapitel 5, som diskuterer, hvordan omlægningen indvirker på økologernes landmandsværdier og selvforståelse.

Det skal understreges, at der er nuancer i de økologiske landmænds udtalelser om det konventionelle landbrug. Hvor de kan være meget kritiske, når de omtaler det på et overordnet plan, som jeg har vist her, er der typisk stor respekt og sympati, når samtalen falder mere specifikt på konventionelle kollegaer i området. Mange af økologerne samarbejder fortsat med konventionelle kollegaer om maskiner og gødning, og de har stor forståelse for, at deres kollegaer har valgt anderledes. De beskriver den kompleksitet, der er i landbruget, som gør, at økologi ikke er velegnet på alle typer bedrifter. Samtidig har alle økologerne jo deres produktionsmæssige fortid i det konventionelle landbrug, og understreger, at det dels er forsvarligt, og dels er en produktionsform,

de selv stod indenfor og troede på før deres omlægninger.

Omlægningsforløbet og timingen

De fleste af landmændene beskriver beslutningen om omlægning, som en beslutning der modnes og træffes over lang tid, fordi det kræver stor planlægning og overskud at springe ud i det. Rune og hans kone, Anne fortæller en dag i frokostpausen, hvordan beslutningen tog form for dem. Anne forklarer, at det ikke er sort og hvidt, hvad der får landmænd til at lægge om. For deres vedkommende havde de haft lyst til at lægge om længe, men mens de var på deres tidligere ejendom, havde det slet ikke kunne lade sig gøre. Stalden var ikke til det, og Anne pointerer, at man jo ikke bare lige bygger en ny, uden at vide, at den investering kan dækkes ind. De skulle have gået ned på mange færre dyr, hvis de skulle gøre det det gamle sted, og så havde økonomien ikke hængt sammen. Derfor kom omlægningen først, da de var kommet til den gård, de bor på nu. Rune forklarer, at det blandt andet var fordi, de havde fået solgt et hus, og havde kunnet undvære en medarbejder i det nye staldanlæg, at det hele havde hængt sammen. Anne siger, at folk udenfor landbruget ofte har det indtryk, at man jo bare lige kan lægge om, og forstår ikke hvor mange ting, der skal passe sammen før, man kan gøre det.

Tidsaspektet tager altså her form og bliver væsentligt i spørgsmålet om *timing*, og for at vende tilbage til Adam, arbejder hun med et nyttigt begreb i denne sammenhæng, nemlig begrebet *when time* (Adam 1994:509). For Adam er *timing* det samme som *when time*, som hun definerer således: “All types of ‘when time’ could entail considerations relating to the clock and calendar time, but these are never the only ones. The rhythms of nature and the seasons, social norms, traditions and habits, physiological changes, knowledge of the past and anticipations of its consequences, all are brought together to bear on calculations about the future” (1994:510). Hun nævner også personlige kompetencer, samt politiske og økonomiske forhold som faktorer, der kan have en afgørende

betydning i *when time* (1994:510).

For landmændenes vedkommende er det tydeligt, at økonomiske, fysiske og arbejdsmæssige forhold spiller sammen, og alle bliver inkorporeret i overvejelserne om konsekvenserne af omlægningen og forventninger til fremtiden, som landmanden må afveje for at bestemme, om det er det rette tidspunkt for ham og familien at kaste sig ud i det. Der er altså en tæt sammenhæng mellem *timing* og *temporalitet* - forstået således, at både de erfaringer landmanden har gjort sig i fortiden, samt de forventningerne han har til fremtiden må inddrages i den periode, hvor landmanden pusler med tanken om omlægning, og de spiller en rolle, når den endelige beslutning tages. Man kan forstå den proces hos økologerne ved at rette blikket mod Antropologen Cheryl Mattingly. Mattingly påpeger, at menneskers praksis og handlinger aldrig kun involverer nuet, men i stedet forholder individet sig i praksis til oplevelser fra fortiden og opfattelse af fremtiden. Hun argumenterer, at individet altid handler med en hensigt. Der er et ønsket endemål i alle former for praksis og erfaring (Mattingly 1998:46).

De strukturelle forhold

For at analysere økologernes komplekse beslutningsproces fyldestgørende, er en fokusering på tid, dog ikke tilstrækkeligt. Der er en række strukturelle forhold, som får betydning i tiden før afgørelsen. De strukturelle forhold introduceres ved Rune og Annes udtalelser. Omlægningen var ikke noget, de bare lige kunne gøre, selvom de længe havde stillet spørgsmålstegn ved deres produktionspraksis. Omlægningsperioden er en transitionsproces. Økologerne kan ikke kalde sig for økologer, den dag de begynder at producere som økologer. Der skal gå mindst ét år, fra de påbegynder omlægningen til at det, de producerer kan kaldes økologisk³². Det betyder, at en mælkeproducent det første år ikke får en højere afregningspris for sin mælk end en konventionel

---

³² Man skelner således eksempelvis mellem omlægningsafgrøder og økologiske afgrøder. Hvor lang tid en afgrøde er en omlægningsafgrøde varierer, alt efter om det er en etårig eller flerårig afgrøde (www.ecoadvice.dk).

landmand, selvom han har udgifterne til økologisk foder. Først efter et år defineres hans mælk som økologisk, og berettiger ham til en merpris. Dernæst binder økologerne sig til at drive økologisk landbrug for en 5årig periode. De kan således ikke efter 3 år lægge tilbage, uden at miste deres økologistøtte med tilbagevirkende kraft (www.ecoadvice.dk). Derfor kræver det en del planlægning og overblik at påbegynde den økologiske produktion.

De strukturelle forhold betyder yderligere, at det for nogen typer af bedrifter kan være vanskeligt at foretage en omlægning. Det er ikke tilfældigt at, der ikke er svineproducenter blandt de økologer, jeg har haft kontakt til. Den økologiske svineproduktion er stadig meget lille, og er i forhold til kvægbrug langt vanskeligere at omlægge fra konventionelt til økologisk, fordi det kræver en gennemgribende omstrukturering af bedriften. Staldforhold og antallet af svin, man må holde som økolog, adskiller sig så meget fra den konventionelle svineproduktion, at det kræver store økonomiske investeringer at lægge om.

Rene planteavlsbedrifter kan nemmere omlægges, men også her kan der være vanskeligheder. Jens, der har mink og konventionelt planteavl forklarer, hvorfor det er nemmere for mælkeproducenterne at omlægge til økologi:

"Man er trods alt mere sårbar som ren planteavler, hvis du dyrker økologisk. Hvis du får et angreb af et eller andet skadedyr for eksempel, glimberbøsser i rapsen eller lus i kornet, så har du trods alt en nødbremse, du kan hive i ved at køre ud og slå de lus ihjel, ikke (som konventionel). Hvis du dyrker økologisk, så kan du altså bare læne dig tilbage og så kigge på, at møget det bliver ødelagt, ikke, og det glemmer man en lille smule, når man regner på det, fordi man får jo nogle forholdsvis gode priser for de økologiske planteprodukter, men der er altså også, noget der går galt, og hvis ikke du har nogle køer, du kan hælde den der ukrudtsbefængte mark i, hvis man nu har noget

korn, hvor din ukrudtsbekæmpelse med strigling og radrensning³³ og den slags er gået galt - Jamen så kan du altid wrappe³⁴ det, altså snitte det, og så putte det i kørne³⁵. Så det er derfor, at omlægningssuccesen har været størst hos mælkeproducenterne. Det er fordi, de har den nødbremse, at de kan putte afgrøderne gennem kørne, hvis ikke den bliver salgsklar - Mens ham der skal sælge det hele, han har nogle problemer, hvis kornet er fuldt af svamp for eksempel.”

Læringsprocessen

Når beslutningen om at starte på økologien er taget, beskrives den efterfølgende omlægningstid, som et lærings- og udviklingsforløb, hvor man langsomt opnår nye faglige og personlige erkendelser. Under omlægningen indlærer landmændene efter egne udsagn en ny måde at tænke landbrugspraksis på. Peter fortæller en dag i kaffepausen om, hvordan det var for ham dengang, han besluttede at lægge om til økologi. Han var den første på sin egn, der lagde om. Han fortæller, hvordan han skulle overbevise sig selv og alle de andre landmænd på egnen om, at han ikke ville gå fallit, fordi han ingenting ville høste. Egon Noe finder tilsvarende erfaringer hos pionererne i sin empiri fra Lemvig. De skal bevise overfor deres kollegaer i det konventionelle, at det kan lade sig gøre teknisk og økonomisk, og samtidig kæmper de mod myten om økologisk landbrug som en flower power organisation, som Noe udtrykker det (Noe 2002:4). Hvad den myte indebærer, vil blive diskuteret i specialets afsluttende kapitel.

---

³³ Strigling og radrensning er to former for mekanisk ukrudtsbekæmpelse, man benytter sig af i økologien stedet for de kemiske midler.

³⁴ Når man wrapper korn, høster man kornet før, det er helt modent, snitter det, og laver det til baller, som kan bruges til foder til kvæget.

³⁵ Jens hentyder her til, at det meste af det korn mælkeproducenterne producerer, bruger de til at fodre kørne med, og så gør det ikke så meget, hvis der er ukrudt i, mens hvis han skal sælge det, så er det vigtigt at kornet er rent, og ikke er fyldt med ukrudt, hvis han skal have en god pris på det.

Indlæringen af den nye arbejdsform, medfører derfor også en periode med en vis uvished, og flere af landmændene giver udtryk for, at perioden kræver kræfter at komme igennem mentalt og praktisk. Alligevel bliver de fleste senere så glade for økologien, at de ikke kunne forestille sig at skulle vende tilbage til den konventionelle produktionsmetode. Der er kun Thomas, som er i tvivl, om han vil fortsætte. Thomas har oplevet, at perioden med økologien har været hård ved psyken, fordi hans køer har haft meget vanskeligt ved at vende sig til omlægningen, som blandt andet betyder, at de er blevet fodret anderledes, og derfor ikke har kunnet producere nok mælk til, at Thomas økonomisk har haft det rimeligt.

Sammenfatning

Jeg har i dette kapitel vist, hvilke motivationer og refleksioner økologerne havde og gjorde sig i tiden før omlægningen. Typisk bringer landmanden ikke bare en, men flere af disse temaer på banen i deres begrundelser for omlægningen, og nogen gange kan der i en familie være forskel på opfattelsen af, hvad der har været motivationen og intentionen. Ofte er der på gårdene et samarbejde på tværs af generationer, i form af far og søn, og her kan faren godt mene, at de har lagt om af hensyn til miljøet, mens sønnen understreger, at han har gjort det for at få større faglige udfordringer.

Det er vigtigt at understrege, at føromlægningstemaerne er i nær sammenhæng med hinanden og forbundet på mange måder. Når landmændene fortæller om bruddet med den konventionelle produktionspraksis, kommer de forskellige aspekter op i samme sætning, for eksempel beskrives bekymringen for arbejdsmiljøet med sprøjtemidlerne samtidig med overvejelser om, hvordan naboen så på, at de kørte med sprøjten, og arbejdsglæden i det daglige er flettet ind i fortællinger om en større anerkendelse i lokalmiljøet. Det betyder, at landmændenes individuelle erfaringer og oplevelse af deres daglige virke som landmænd, er nært knyttet til kollektive hensyn og sociale

relationer.

På samme måde påpeger de økologiske landmænd, at de motiver de havde, da de overvejede en omlægning, tit ikke er identiske med den omgang, de har med økologien nu. I stedet ændrer opfattelsen af økologien sig under omlægningsprocessen. Måske var det primære motiv i sin tid de økonomiske fordele, men når de har været økologer nogle år, så bliver det faglige og holdningen til det konventionelle mere fremtrædende. Opfattelsen af det arbejde, de har kastet sig ud i, og forholdet til den økologiske produktion bliver udvidet, og det bliver de konkrete erfaringer med økologien, der er med til at fastholde beslutningen. Betydningen af erfaringer baseret på praksis, er omdrejningspunktet i analysen og diskussionen i de efterfølgende kapitler.

Dette kapitel har været fokuseret på beslutningsprocessen og omlægningstiden i et bredt perspektiv. Ved at undersøge omlæggernes individuelle udsagn om tid, har jeg blandt andet opnået indsigt i økologernes overvejelser i forhold til størrelsen på deres bedrifter, udviklingen af økologien og deres bekymringer om kontroltab i forhold til integriteten af deres produktion.

I de efterfølgende kapitler vil der blive stillet skarpt på mere specifikke og partikulære aspekter af omlægningen. I næste kapitel vil jeg undersøge læringsprocessen nærmere og tre særlige områder af landmændenes omlægningspraksis, nemlig markbruget, dyreholdet og anvendelsen af teknologi.

Kapitel 4 – Ukrudt, dyr og naturforståelser

I dette kapitel sættes der fokus på omlægningens betydning for landmændenes håndværk. Jeg vil gennem en analyse af landmændenes relation til deres jord og deres dyr undersøge, hvordan omlægningen påvirker landmændenes omgang med naturen. Tilsammen udgør markbruget og dyreholdet de to væsentligste områder i landmændenes praksis med - og fortællinger om naturen. Fælles for landmandens forhold til dyrene og markerne er, at de i det daglige arbejde på bedrifterne medieres ved brugen af teknologi, og det aspekt ved landmandslivet vil således også blive problematiseret i det efterfølgende. Kapitlet er struktureret således, at jeg behandler økologernes relation til deres jord, deres dyr og teknologien hver for sig, for så at argumentere, at de alle er forbundne elementer af naturforståelsen. Min tese er, at der er en nær sammenhæng mellem landmændenes naturpraksis og deres naturforståelse, eller sagt på en anden måde, mellem den måde, de i håndværket praktisk interagerer med det omgivende miljø på, og den måde, de erkender det på. Derfor sætter jeg sidst i kapitlet fokus på dialektikken mellem praktisk erfaring og perception.

I landmændenes relation til jorden og dyrene er der et forhold, som er særlig signifikant, nemlig spørgsmålet om betydningen af reciprocitet i forholdet mellem mennesket og naturen. Jeg skal i kapitlet bringe Michael Jackson, Tim Ingold og Kay Milton på banen for, at diskutere spørgsmålet om relationen mellem subjekter og objekter.

Den intersubjektive og relationelle naturforståelse

I kapitel 1 påpegede jeg en central metodologisk pointe, nemlig det forhold, at studiet af social interaktion i en landbrugskontekst ofte er et studie af interaktionen mellem mennesker og maskiner, eller mellem mennesker og dyr, og ikke som normalt i den antropologiske forskning, af interaktionen mellem mennesker.

Den erkendelse betyder, at jeg analytisk ser økologernes forhold til deres dyr, jord og teknologi som *relationer*, og min analyse informeres af Michael Jacksons forståelse af forholdet mellem menneskelige og ikke-menneskelige størrelser. Michael Jackson argumenterer i sin artikel *Familiar and Foreign Bodies* (2002), at for antropologer er udgangspunktet, at menneskers væren-i-verden altid er social. Livet leves relationelt og *intersubjektivt*, det vil sige i reciproke forhold til andre individer. Men Jackson går skridtet videre, og argumenterer, at denne intersubjektivitet ikke kun er at finde mellem mennesker. Mennesker udvider den også til ting, der ligger udenfor det menneskelige, det han kalder *the extra-human world* (Jackson 2002:334). Jackson påpeger, at vi relaterer til ikke-menneskelige fænomener, på samme måde som vi relaterer til andre mennesker, og har de samme forventninger om reciprocitet. Afhængighed, gensidighed og udveksling karakteriserer relationer til andre subjekter såvel som til ikke-menneskelige ting. Han giver relationen mellem menneske og computer, som et eksempel på et sådant afhængighedsforhold. Brugeren har forventninger til computeren, og reagerer på dens adfærd på samme måde, som vedkommende reagerer overfor andre mennesker. Vrede og frustration opstår, hvis computeren ikke fungerer (2002:337). Jackson gør op med den rigide dikotomi mellem objekt og subjekt, og ser i stedet begge som elementer af intersubjektiviteten (2002:341).

Netop spørgsmålet om *reciprocitet* og forventningen om gensidighed viser sig, at være et nøglebegreb i de økologiske landmænds naturforståelse, og det vil jeg vende tilbage til.

I artiklen beskriver Jackson primært dette forhold i relation til menneskers interaktion med teknologi, men jeg vil, med afsæt i landmændenes beskrivelser af omgangen med jorden og dyrene, udvide Jacksons pointe, og argumentere, at også de økologiske landmænds interaktion med naturen er intersubjektiv og relationel. Jacksons argumentation og mine metodiske observationer støttes af Bruno Latour, som kalder landbruget for "*the most extraordinary extension of social relations to non-humans*" (Latour 1994: 59).

Jacksons udvidelse af intersubjektivitetsbegrebet udgør et værktøj i den følgende analyse, og det åbner op for en forståelse af det relationelle forholdet mellem landmændene og naturen.

Jorden

Ukrudt og jordbehandling

En varm sommerdag sidst i juni laver jeg deltagerobservation hos Rune. Det er min sidste uge på hans gård, og jeg er blevet sendt ud for at fjerne de tidsler, som efterhånden har vokset sig temmelig store på marken nede bag Runes stald. I hånden har jeg en le. Køerne går lidt længere ude i en anden fold og gumler, og ser ikke ud til at bemærke mig. Jeg går og nyder stilheden og arbejdet. Det er sidst på dagen, og jeg er ved at være på vej hjem. Da jeg næste dag vender tilbage, fortæller Anne, konen på gården, over frokosten, at hun om morgenen havde skældt Rune ud over, at han sendte mig ud med leen dagen før. Det synes hun ikke, han kunne byde mig. Rune gengælder sin kones smil og svarer: *”Man kan ikke have været så længe på en økologisk kvæggård, og så ikke have prøvet at skulle fælde tidsler og have en le i hånden”*³⁶.

Situationen anslår flere temaer. For det første havde jeg i min forhandling om adgang givet udtryk for, at jeg gennem deltagerobservationen ønskede at opnå en forståelse af, hvad det vil sige at drive økologisk landbrug. Tidslerne er en del af det økologiske håndværk og den økologiske praksis. Fravalget af kemiske behandlinger giver en række manuelle arbejdsgange, og man må deltage i det arbejde for at forstå, hvad økologi egentlig vil sige. For det andet får disse planter netop derfor signifikans³⁷, fordi behandlingen af tidslerne markerer en forskel til den konventionelle ukrudtsbehandling, og bliver et kendetegn på den økologiske landbrugspraksis.

---

³⁶ Jeg har på det tidspunkt lavet feltarbejdet i 5 måneder.

³⁷ Jeg fik tilsvarende af andre økologer fortalt historier om lugning af roer. Roerne er en vanskelig afgrøde at dyrke økologisk, fordi den eneste måde, man kan holde den ren på, er ved at luge manuelt, derfor bliver praksis med roerne enten til noget, der fremhæves med stolthed, eller til et billede på, hvorfor man absolut ikke skal være økolog.

Eksemplet introducerer et meget centralt fokus, nemlig landmændenes relation til ukrudt. Gennem feltarbejdet blev det tydeligt, at netop ukrudtet er et fortætningspunkt for mange af de refleksioner, der ligger i de økologiske landmænds omlægninger. Ukrudtsbekymringerne fortæller på en og samme tid om konkrete faglige og praktiske forhold, men de fortæller også en større historie om måden, omlæggerne opfatter natur og landbrug på. Ukrudtet kommer dermed til at åbne for mange lag i omlægningsfortællingerne. I landmændenes relation til jorden er der især to vektorer, som er centrale nemlig det, jeg har valgt at kalde en *udbyttevektor* og en *æstetikvektor*. De to vektorer sættes på spil igen og igen, når økologerne skal forklare deres reorientering fra forståelsen af dyrkning i det konventionelle til deres praksis som økologer, og det skal jeg uddybe om et øjeblik.

Alle de økologiske landmænd har før deres omlægninger haft deres største bekymring i forhold til ukrudt. Vil afgrøderne gro til, så de ikke kan høste nok?

Laura er økologikonsulent, og har mange års erfaring med landmænd, der ønsker omlægning, da jeg spørger hende, hvad hun oplever som landmændenes største frygt, inden de lægger om, siger hun:

”Det er, at det hele vokser til i ukrudt, og at der ikke kommer noget op, eller det ikke kan vokse. Fordi man af det konventionelle, der er man jo blevet meget præget af, at hvis du ikke gøder og, hvis du ikke sprøjter, så går det jo galt! Så sker der nogen ting! Det gør der selvfølgelig også, hvis du er konventionel, og lader være med at gøre det, ikke. Men i og med du laver et andet system, så afbøder du eller forebygger nogle af de problemer, der så er. Men det er svært at se, når man ikke kender det. Fordi de (landmændene) kan jo godt se, hvis de har en stribe, de ikke får sprøjtet ikke, så gror det bare fuldstændig til i ukrudt. Og sidder de og tænker, nej kommer det hele bare til at se sådan ud, ikke”.

Men mit materiale viser, at i sæsonerne efter omlægningerne forsvandt disse bekymringer generelt for hovedparten af omlæggerne, efterhånden som de gjorde sig praktiske erfaringer med økologien, og indlærte sig nye jordbehandlingsformer.

Som jeg redegjorde for i kapitel 2, er der en række teknikker, økologerne har fravalgt at benytte i deres landbrug. Det har betydning for landmændenes jord- og ukrudtsbehandling. Frem for at benytte syntetiske og kemiske teknikker, benytter økologerne sig hovedsageligt af maskinel og mekanisk teknologi, som strigling³⁸, radrensning³⁹ og lugning, samt forskellige pløje- og harveteknikker. Fordi praksis, og særlig praksis i forhold til markbruget, ændres efter omlægningen, skal økologerne, som antydnet i sidste kapitel, til at indlære et nyt landbrugshåndværk, og til at tænke dyrkning og jordbehandling på en anden måde, end de har gjort før, og det tager tid. De beskriver hvordan, de skal smide den mentale bagage, de er blevet oplært med fra det konventionelle landbrug. I deres tid som konventionelle har økologerne, som Laura påpeger, lært, at man ikke høster, hvis man ikke sprøjter og gøder. De beskriver, hvordan det er, at skulle ryste det tankemønster af sig.

Henrik beskriver denne læringsperiode i forhold til jordbehandlingen sådan: ” *Jeg er jo født og opvokset med kemikalier ikke også, jeg er et produkt af hele den der kemikaliealder. Jeg kan lige huske, da der næsten ikke blev sprøjtet. Og så skulle jeg lige pludselig til at tænke helt anderledes*”.

Hvor man i det konventionelle landbrug, i følge økologerne, arbejder meget med symptombehandling i marken i form af sprøjtemidler, understreger alle økologerne, at den vigtigste ændring i deres praksis, udover at de skal til at indlære sig arbejdsgange med de nye redskaber, er,

---

³⁸ Strigling er en teknik, hvor man kører med en form for rive gennem rækkerne med afgrøder. Striglen hvirvler støv op, der lægger sig på ukrudtsplanternes blade, og forhindrer fotosyntesen og dermed plantens fortsatte vækst. Principielt er det det samme, som man tilstræber ved sprøjtning.

³⁹ Ved radrensning kører man mellem afgrøderne, og renser for ukrudt i rækkerne.

at de nu skal tænke fremadrettet, og forsøge at forebygge og planlægge sig ud af eventuelle problemer, der måtte komme. Hvis der opstår et problem på marken med skadedyr, svamp eller ukrudt i en afgrøde, har landmanden ikke mulighed for at gøre noget ved det i det økologiske jordbrug. Landmanden må lade stå til, og i stedet vælge stærkere og mere sygdomsresistente afgrøder næste år. Samtidig kan han sørge for at have et godt sædskifte⁴⁰, der sikrer, at jorden har det kvælstof og de mineraler, den behøver. Det bliver derfor i vid udstrækning naturens egne biologiske processer, som bliver landmandens redskaber.

Landmændenes beskrivelser af læreprocessen er interessant, fordi de indeholder potentiale for at forstå den sammenhæng, der eksisterer mellem det praktiske engagement i naturen og perceptionen af den, og det vil jeg som sagt vende tilbage til i sidste del af kapitlet.

Udbytte og æstetik

Økologernes sociale netværk har en afgørende rolle i relation til jordbehandling og ukrudt. I vækstsæsonen mødes landmændene regelmæssigt på markvandring⁴¹ og i faglige studiegrupper, såkaldte *ERFA-grupper*⁴². Under disse møder diskuteres og reflekteres der over holdningerne til ukrudt og jordbehandling, og jeg deltog i sådanne grupper både hos konventionelle og økologiske

---

⁴⁰ Sædskifte er den rotation af afgrøder, landmanden dyrker på sin mark. Afgrøderne reagerer forskelligt med jorden, nogle suger bestemte mineraler, andre tilfører jorden kvælstof, og binder mineraler. Men sædskiftet er langt mere kompliceret end som så. Landmanden må også tage højde for svampe i jorden, som kan angribe planten, og specifikke skadedyr. Det samme gælder ukrudt, der er frostresistent eller ukrudt, der fryser ud om vinteren. Det er derfor vigtigt, at landmanden varierer afgrøderne fra sæson til sæson, og tager højde for planternes interaktion med jorden.

⁴¹ En markvandring er et arrangement, hvor man besøger en bedrift i vækstsæsonen, og vandrer rundt på landmandens marker, og kigger på afgrøderne. Mens man går, diskuteres landmændene for eksempel valg af afgrøder, sædskifte, gødningsbehandlinger og strategier for bekæmpelse af ukrudt og sygdomme. På den måde udveksler man erfaringer, og høster forhåbentlig inspiration og praktisk viden fra hinanden.

⁴² ERFA-grupper er en forkortelse for erfaringsgrupper (Thøgersen 1998:7). Ideen er at landmændene mødes på skift hos hinanden i vækstsæsonen for at udveksle erfaringer og faglig inspiration om dyrkning og produktion. Typisk er en gruppe på 6-8 landmænd, og der er som oftest tilknyttet en konsulent som rådgiver. Praktisk forløber det sådan, at landmændene bruger et par timer på at gå rundt og se på bedriftens marker og afgrøder, mens de diskuterer de problemstillinger, der måtte være. Nogle grupper vælger at afslutte møderne med et måltid mad eller en kop kaffe, og tilstræber, at gruppen også bliver en social ressource. De ERFA-grupper, jeg deltog i, var alle koncentreret om planteavl, men der findes også andre typer af grupper med fokus på reproduktion, økonomi, slagtesvin alt efter, hvilken sammensætning og behov, der er i gruppen.

landmænd. Jeg erfarede, at målet med disse grupper generelt er, gennem en kritisk og reflektiv dialog, at sikre, at den enkelte landmand hele tiden revurderer og tilpasser sin praksis, for på den måde at opnå en faglig udvikling og undgå blot at handle ud fra gamle vaner og forestillinger, og jeg mødte blandt landmændene en stor velvilje til at eksperimentere.

Helt overordnet er det, der er på spil i ukrudtsdiskussionerne en debat om *renhed*. For at forstå omlæggersnes udgangspunkt i den debat, er det nyttigt at rette blikket mod ukrudtsbekæmpelse hos konventionelle landbrugere.

Det var på markvandring blandt de konventionelle landmænd og konsulenter, jeg først erfarede betydningen af *renhed*. Der var blandt de konventionelle en fokusering på vigtigheden af, at markerne er *rene*, som de udtrykte det, og med *ren* menes, at der ikke er ukrudt i marken. De marker, der blev trukket frem i positive vendinger, var marker, hvor afgrøderne stod lige i pæne rækker, hvor der var en god plantebestand, og ingen ukrudt i afgrøderne. Beskidte marker er ikke noget, man er stolt af i det konventionelle. Det skal understreges, at der blandt de konventionelle landmænd er stor variation i holdningerne til ukrudtsbekæmpelse og dermed også i deres praksis. De konventionelle landmænd skelner mellem *behandlingsprøjtning*, som betyder, at man sprøjter marken, når man har konstateret et problem: svampeangreb, ukrudt eller skadedyr, der truer afgrøderne på marken – og *forsikringsprøjtning*, som bliver gjort forebyggende uden, at der er symptomer, men for at undgå, at de kommer. Hvor alle er enige om berettigelsen af behandlingsprøjtninger, er andre imod, at man forsikringsprøjter.

Temaet om *renhed* problematiseres på to måder i landmændenes debatter. På den ene side er *renhed* i marken vigtigt for afgrøden, fordi fraværet af ukrudt sikrer, at kulturplanten, som afgrøderne også kaldes, får de bedst mulige vækstbetingelser, og landmanden dermed det maksimale økonomiske udbytte. På den anden side omtales *renhed* også i forbindelse med mere ekspressive håndværksmæssige forhold. Landmændene lægger vægt på, at marken ser pæn og velholdt ud, og

påpeger, at man nyder at se på sin mark, når kornet står flot, og der er blevet udført et godt stykke håndværk. Det ses som en fryd for øjet. Landmændene skelner således mellem, det jeg definerer som, en *udbyttebetiget ukrudtsbekæmpelse* og en *æstetisk ukrudtsbekæmpelse*.

Sociologen Erik Lange finder også denne opmærksomhed på æstetikken blandt konventionelle landmænd i hans empiriske studie af danske landmænd. Han argumenterer for, at det dyrkede landskab er blevet det æstetiske ideal, marker med store rene flader, hvis ensartethed ikke forstyrres af vækstforskelle i afgrøden eller ukrudt, er i landmændenes forståelse positivt (Lange 1993:103).

For økologerne er det netop afstandstagen til den *æstetiske* ukrudtsbekæmpelse, de fremhæver som den mest signifikante ændring i deres forståelse af ukrudt, og deres landbrugspraksis i marken.

Økologerne er i deres ukrudtsdiskussioner og praksis primært optaget af, om tilstedeværelsen af ukrudtet reelt udgør en forskel for udbyttet. Økologerne mener, at mange behandlinger i det konventionelle, også dem der bliver begrundet med *udbyttehensynet*, foretages ud fra æstetiske hensyn, fordi landmændene har svært ved at leve med, at marken er beskidt eller, at der er lus i afgrøden. De påpegede, at de selv inden deres omlægning handlede tilsvarende, men efterfølgende har fået en anden tolerance, fordi de i processen har lært, at afgrøderne ikke altid tager skade af det ukrudt, som findes.

Rune fortæller, om en aften han sad og så et indslag i Tv-avisen om den franske fotograf Yann Arthus-Bertrands udstilling på Kongens Nytorv: *Jorden set fra himlen*. Arthus-Bertrand er kendt for sine farverige luftfotos af verden, og i indslaget inviterede journalisterne Arthus-Bertrand til at flyve hen over Danmark, og med sit kamera give sine bud på stemninger og motiver fra det danske sommerland. Pludselig havde Rune syntes, at der var noget bekendt ved det område, de fløj hen over, og opdaget, at det var en af hans kornmarker, fotografen filmede. Det specielle var, at marken set fra luften var fuldstændig rød på grund af de mange valmuer, der stod mellem kornet, og Rune

forklarede, at han til sin overraskelse var blevet stolt og glad ved synet af den knaldrøde mark. Tidligere ville valmuerne have været sprøjtet væk, og han ville have irriteret sig over ukrudtet, men nu synes han pludselig, marken var flot, som den stod der helt rød. Runes fortælling er et smukt billede, der illustrerer en generel forandring, alle økologerne beskriver som en konsekvens af deres omlægninger⁴³. Det specifikke ved Runes fortælling er dog, at æstetikken bliver spejlvendt, så det nu er ukrudtet i form af valmuerne, der bliver en fryd for øjet - ukrudtet der har æstetik.

Samlet taler både konventionelle og økologer om rene og beskidte marker, ligesom alle diskuterer æstetik versus udbytte. Det er således fælles temaer og vektorer debatterne samles om, men det ytrer sig på forskellig måde, og resulterer i forskellige praksis. Æstetikaspektet ved markbruget træder mere i baggrunden hos de økologiske landmænd, der begynder at slappe mere af i forhold til ukrudtet, og skammer sig ikke længere over det. Selvom flere af dem dog indrømmer, at de stadig kan glæde sig over synet af en ren hvedemark, hvor afgrøderne står i pæne rækker. Men som Thomas siger, så er det jo bare endnu flottere håndværk, når en økolog uden at benytte sig af hjælpemidler i form af pesticider, kan have en ren mark.

Den humaniserede jord

Flere af landmændene giver udtryk for, at deres ukrudtsbekymring ikke længere er så stor, fordi de efter omlægning ”*har mærket forandringer*” i deres jord. De beskriver jorden som mere i balance. Henrik fortæller, at han opdagede, at når han ikke gødede så meget, så havde han heller ikke store ukrudtsproblemer. Andre giver udtryk for, at de synes, deres jord er blevet mere ”levende”, og at de ser det som vigtigt at have en sund og frugtbar jord. Pernille Kaltoft bemærker noget tilsvarende i sit studie af økologiske landmænd, hun konkluderer at *jord* og *liv* er to centrale og nært forbundne begreber for økologerne. Under et interview beskriver et økologisk landmandspar, hvordan de i

---

⁴³ Peter kommenterede efter gennemlæsningen af specialet: ” *Personligt ser jeg på, om afgrøden er vellykket og sund, og er den det, så må der gerne være lidt ”natur” i den også*”.

deres jordbearbejdning tilstræber at tilføre liv til jorden, fordi jo sundere jorden er, jo bedre afgrøder giver den. Det er således jorden og ikke afgrøden, der er i centrum ved eksempelvis tilførsel af gødning. Den økologiske landmand beskriver sin nabos mark som død, og understreger, at jorden skal have det godt. Han bruger ordet samvittighed om sit forhold til jorden, jorden er genstand for etiske hensyn for ham (Kaltoft 1997:141-142). Jeg har ligeledes mødt et tydeligt ideal omkring sundhed i landmændenes relation til jorden, og det kommer til udtryk på forskellige måder.

Under deltagelse i en markvandring hos en landmand på Sjællands Odde, der har drevet sin bedrift økologisk i mere end 50 år, oplevede jeg en samtale mellem den pågældende landmand og hans konsulent. Der var en del ukrudt på én af landmandens marker, og konsulenten rådede ham til at sætte ind med mekanisk ukrudtsbekæmpelse for at sikre, at han ikke fik et større ukrudtsproblem, men det afviste økologen. Han argumenterede, at jorden ville regulere sig selv. Da jorden havde været drevet økologisk i så mange år, så havde den efterhånden, ifølge ham, et godt immunforsvar, og ukrudtet ville af sig selv finde et leje uden hans indblanding. Hans fortælling eksponerer en *humanisering* af jorden. Ukrudtet ses som et sundhedstegn, og jorden som en selvregulerende, levende størrelse, der har menneskelige træk som et immunforsvar, det samme er tilfældet med ideen om frugtbarhed. Humaniseringen af jorden er ikke enestående for hans fortælling.

Lotte forklarer således, hvordan deres jord reagerede på omlægningen: ”*Det første år, der går jorden ligesom i chok, og tænker møg og gylle⁴⁴, hvad pokker er det her for noget. Det kan sådan noget traditionel jord slet ikke finde ud af. Der kan man godt mærke, at det er lidt chok, kulturchoke for jorden, ikke.*”

De to eksempler illustrerer en tendens hos økologerne til efter omlægningerne i langt højere grad at se jorden - og afgrøderne og ukrudtet - som levende og aktive medspillere i produktionen. Jorden er en levende organisme, og landmændene forholder sig i tråd med Jacksons argumentation

---

44 I det konventionelle benyttes ofte kunstgødning, hvilket er nemmere for jorden og planterne at optage.

intersubjektivt og relationelt til den. Jorden er ikke et objekt, men et subjekt med en betydning for landbrugspraksis. Den erkendelse får økologerne til at fokusere på landmandens ansvar for at skabe en sund jord gennem jordpraksis.

Samlet kan man sige, at markbruget udgør en forskelsmarkør i forhold til konventionelle landmænd. Relationen til jorden ændrer med omlægningen karakter for økologerne, og der er lignende ting på spil i forholdet til dyrene.

Dyrene

Et spørgsmål om objekter eller subjekter

For nogle af økologerne er omlægningen, som nævnt i forrige kapitel, motiveret af en bekymring for den udvikling, der har fundet sted indenfor det konventionelle landbrug, og oftest illustrerer økologernes udtalelser en særlig bekymring over måden, dyrene indgår i produktionen på. Derfor er det især den mere industrialiserede moderne konventionelle svineproduktion, der vækker størst bekymring hos økologerne.

De ældre økologer har især svært ved at forstå de yngre landmænd, som investerer meget store summer i deres produktion, og laver store bedrifter. De forstår ikke, hvad det er for et landbrugsliv, de unge nystartede landmænd ønsker sig.

Bente og Peter tilhører de økologer, der er skeptisk. Deres mening er, at: *"når man vil have mange dyr, så har man også et ansvar over for de små individer"*. Bente forklarer, at hun ikke bryder sig om *svinefabrikkerne*, som hun kalder dem, hvor der er mere rent i svinestien, end der er i hendes hjem. Hun føler, at der er noget helt galt i opfattelsen af dyr, og tager afstand fra at: *"dyrene skal leve menneskeliv"*.

Bente artikulerer her de økologiske omlægges generelle interesse og bekymring for produktionsdyrenes velfærd og mulighed for at udfolde deres naturlige adfærd. Et svin skal efter

økologernes overbevisning have lov at udfolde deres rodeadfærd. Derfor bryder Bente sig heller ikke om, at søer i det konventionelle landbrug kan stå bundet⁴⁵ og for eksempel ikke kan gnubbe sig.

Refleksionerne i forhold til dyrene artikuleres blandt omlæggerne typisk i en afstandstagen til en industriel tilgang til arbejdet med dyrene.

Nanna formulerer temaet således: ”Jeg kunne ikke arbejde på sådan en svinefarm, produktionsfabrik - det kan jeg ikke. Jeg kan slet ikke se ideen i det, man kunne ligeså godt sidde og samle kuglepenne. Jeg synes, det er uhyggeligt, det bliver større og større ikke, og det bliver de der fabrikker, og man kan sige her, jamen der er plads til, at der går én (hun taler om køerne) og skal have ekstrabehandling, eller altså ekstra omsorg af dyrene ikke. Mange gange der på Enggården, den tekniske skoles gård ikke, jamen altså hvis der var nogen, der var bagud af dyrene ikke, jamen så er det bare slut. Man skal bare videre, ikke”.

Nogle af økologerne har den holdning, at der er noget galt i landbruget, når landmænd nu producerer svin, der er så sygdomsmodtagelige, at man ikke uden videre må gå ind til dem. En mulig forklaring søges i det forhold, at landmænd i dag er blevet så dygtige teknologisk, at de kan vælge hurtige teknologiske løsninger, i stedet for at tænke lidt mere langsigtet. Dermed vender bekymringerne igen tilbage til spørgsmålet om temporalitet, som jeg diskuterede i det foregående kapitel.

Nannas, Peters og Bentes udtalelser er ikke enestående, om end de er skarpere i deres formuleringer end andre. De er valgt ud for at illustrere en kritik, der ofte ytres blandt økologerne, nemlig en kritik af, at dyrene i visse former for landbrugsproduktion bliver til produktionsgenstande i bedriften.

---

⁴⁵ Det gør man ofte i forbindelse med, at søerne skal fare, for at sikre, at soen ikke lægger sig på ungerne. I den økologiske svineproduktion er det ikke tilladt, der skal søerne være fritgående.

I diskussionen af landmændenes relation til dyrene, ønsker jeg atter, som jeg kort gjorde det i diskussionen af økologernes relation til jorden, at vende tilbage til spørgsmålet om objekter og subjekter, som jeg introducerede ved Jackson. Jacksons insisteren på intersubjektivitet åbner op for en analytisk forståelse af, hvad der er på spil i økologernes naturpraksis. Både relationen mellem landmanden og dyrene, og landmanden og jorden er nemlig på ingen måde entydig. På den ene side er dyrene ikke kæledyr, men produktionsdyr, der udgør et økonomisk aktiv, og sikrer landmandens levebrød. På den anden side artikuleres der i økologernes udsagn en modstand mod, at dyrene tingsliggøres og behandles som objekter i produktionen. Der er således et potentielt modsætningsforhold mellem hensynet til dyrene og hensynet til produktionen (Sandøe 1996:72). Dyrenes status er varierende, de er på en og samme tid objekter og subjekter.

En af økologerne kommenterer efter gennemlæsning af specialekladden ambivalensen således: *”Det er nok på det punkt, at en landmand er en landmand. Han kan på én gang glæde sig over, at fedekalven er rund over ryggen – og samtidig glæde sig over, at den løber rundt på marken og leger – så længe det varer! Det at være landmand betyder nok også, at man med denne bevidsthed om livet, der har en afslutning, måske glæder sig mere intenst over dyrenes glæde”*.

I Bentes udsagn om grisene understreger hun på den ene side, at dyrene er forskellige fra os mennesker (og skal derfor ikke leve i stalde renere end hendes hjem), de har andre behov og en anden adfærd, de skal have udfoldet. Samtidig vidner udtalelsen om, at dyrene heller ikke er objekter, og de må derfor ikke tingsliggøres i produktionen. Grisene er altså ikke lig mennesker, men de er heller ikke ting, i stedet er det et spørgsmål om at tilgodese grisens naturlige adfærd, som det levende individ, den nu engang er i Bentes bevidsthed.

Flere af mælkeproducenterne giver tilsvarende udtryk for, at hvis de vil have deres køer til at præstere det maksimale i mælkeydelse, kræver det, at de presser køerne. Det tager de afstand fra, da det vil være på bekostning af dyrenes sundhed, velfærd og trivsel.

Ligesom der kunne spores en *humanisering* i landmændenes forståelse af jorden, sker der generelt i forhold til dyrene en tilsvarende *subjektivering*. Jeg skelner mellem *humanisering* og *subjektivering*, fordi der i relation til dyrene lægges særlig vægt på deres rettigheder som bevidste og sansende subjekter. Det understreges i forhold til dyrene, at de er levende væsner, der har krav og rettigheder, og samtidig er samarbejdspartnere, som økologerne er afhængige af. Det er jorden tilsvarende, men dyrene er mere lig mennesket end jorden. Det betyder, at landmanden i videst mulig omfang skal behandle dyrene med samme omsorg, som han behandler andre mennesker. Antropologen Kay Milton begrebsliggør, det jeg her kalder *subjektivering*, som *personhood* (Milton 2002:44). Hun pointerer, at mennesker sagtens kan erfare *personhood* i ikke-menneskelige ting, men argumenterer, at det der er afgørende for, om vi ser *personhood* i ikke-menneskelige ting er genkendelighed, respons og relation. Jo nærmere relationen er, jo mere genkendelig og forståelig naturens adfærd er, jo mere *personhood* erkender vi. Derfor er vi mere opmærksomme på *personhood* i dyr, argumenterer Milton, fordi deres adfærd ligner vores egen (2002:46ff.).

Overordnet er der sammenfald i økologernes tankegang i forhold til jorden og dyrene, og det er ideen om gensidig afhængighed og respekt, der dukker op i begge relationer. Da økologernes interaktion med jorden og dyrene karakteriseres ved, at de er medieret af forskellige teknologier, bliver økologernes overvejelser om deres teknologipraksis centrale, og det aspekt kræver derfor opmærksomhed.

Teknologien

Begrebet teknologi bliver, ifølge Penelope Harvey, i antropologien ofte brugt i forbindelse med studier af moderne vestlige samfund (Harvey 1997:6), men menneskers dyrkning af jorden og dyrehold har i tusindvis af år involveret brug af artefakter og teknikker. Gennem de sidste 50 års udvikling og mekanisering i landbruget er den interaktion dog, som jeg har påpeget, blevet et stadig mere fremtrædende vilkår i landmændenes daglige arbejde og virkelighed. Erik Lange argumenterer for, at landmandens samspil med naturen er blevet mere indirekte, fordi hans indgriben i stigende grad bliver formidlet gennem maskiner og kemiske hjælpemidler (Lange 1993:104).

Jeg støtter mig analytisk til Bryan Pfaffenbergers skel mellem *teknologisk aktivitet* og *artefaktet* (Pfaffenberger i Harvey 1997:7). Det første dækker ifølge Pfaffenberger over selve handlingen og interaktionen mellem mennesket og teknikken. Landmanden som pløjer er en *teknologisk aktivitet*. *Artefaktet* derimod er i Pfaffenbergers forståelse selve teknikken. For at blive i billedet med landmanden, er *artefaktet* altså ploven i sig selv. Ligesom Pfaffenberger anser jeg praksis og ikke artefaktet som det væsentlige, og der gør jeg fordi Pfaffenbergers skel netop hjælper til at bevare opmærksomheden på det relationelle aspekt i landmændenes omgang med teknologi. Man kan sige, at det er malkningen frem for malkemaskinen i sig selv, der er det interessante. Når jeg taler om teknologi, mener jeg derfor *teknologisk aktivitet* - eller teknologi som praksis.

De økologiske omlæggere udtrykker en tvetydighed og ambivalens i relation til mekaniseringen og den tekniske udvikling i dansk landbrug. På den ene side mener økologerne, at mekaniseringen er nødvendig og eftertragtet, fordi den kan videreudvikle det økologiske jordbrug, og på den anden side er det noget, landmændene føler, de skal forholde sig kritisk til.

En af de kvindelige økologer siger: ”*Jeg synes da selvfølgelig også, at man skal tage ny teknologi i brug. Jeg synes, det er godt nok ikke, men man må også ligesom sætte en grænse.*”

Hun formulerer en generel opfattelse blandt økologerne, af teknisk udvikling som noget godt, men med måde. Det helt centrale spørgsmål i forhold til teknologien bliver for økologerne, på hvilken måde de i deres teknologiske aktiviteter skal gribe ind i naturen.

”Det økologiske det er den bedste form nu, fordi landbruget jo har bevæget sig væk fra det egentlige - altså frugtbarheden .. både hos dyr og også i marken. Det er jo ovre i industri nu ikke, man skal bare have nogen flere dyr og nogle flere grise, og det skal være automatisk. Den ide havde vi andre jo altså også, jeg kan jo ikke helt sige mig fri for dengang i 60'erne, da man læssede møg med en grev, da tænkte man jo på, det var rart med en frontlæser, og der måtte også kunne opfindes nogle vogne, der kunne sprede det selv, ikke. Det var der jo heller ikke dengang. Og det synes jeg også er fint ikke, men det har bare taget overhånd, og er kørt helt ud - så det nu også er dyrene der indgår i automatikken ikke. De står jo på række og geled ikke, og bliver jaget rundt med elektriske stalddrenge, som det hedder, bare for at så få mennesker som muligt kan passe så mange dyr som muligt.

Flere af økologerne påpeger, at der ofte i befolkningens almindelige opfattelse af økologien, er en fejlagtig forestilling om økologi, som en anti-teknologisk landbrugsform. De laver vittigheder om, hvor utroligt det er, at de som økologer må benytte sig af computere på deres bedrifter. De forsøger at understrege, at deres valg af en økologisk landbrugsform ikke skal ses som et forsøg på at bremse teknologisk udvikling, tværtimod mener de, den er meget vigtig for at kunne videreudvikle økologien, men det skal ikke være en ukritisk udvikling, og det skal være en udvikling, der tager hensyn til mennesker, dyr og miljøet i bredere forstand. Dialogen om teknologi blandt økologerne understreger, at der netop er tale om et *teknologisk drama*, som Pfaffenberger pointerede (Pfaffenberger 1992:505) Den ambivalente holdning til mekaniseringen artikuleres ofte i

relationerne til konsulenter og rådgivere. De råd konsulenterne giver, stemmer ikke altid overens med den enkelte landmands egne ønsker til den teknologiske aktivitet.

”De(rådgiverne) påstår jo, det er effektivt at have mange køer og passe for én mand ikke, men altså det stiller også større krav. Man mister jo al det sociale (økologen refererer her til at en øget mekanisering af bedrifterne ofte medfører, at man kan have mindre mandskab, og således får mange gårde, hvor landmanden selv går alene og passer bedriften). Og du mister jo også, og det er nok det vigtigste, man mister ansvaret for det, man laver ikke, når først det er teknik det hele - Eller det bare kører efter systemer, ikke. Systemerne gør jo, at man bliver ansvarsfri”.

For de økologer med mindre kvægbedrifter, er nærvær og kontakt til jorden og i særdeleshed til dyrene nøgleord i refleksionerne omkring teknologi. Jeg observerede under deltagelse hos Peter, at Signe, hans fodermester, altid når hun satte køerne på græs efter morgenmalkningen, løsnede dem fra deres tøjringer i stalden én ad gangen. Da jeg spurgte Peter, hvorfor de gjorde sådan, når de kunne spare tid ved at få lavet en rullestang, så alle tøjringerne slipper på én gang, svarede Peter, at han med vilje fastholdt den gamle praksis, fordi han med den arbejdsgang fik fat i hver eneste ko mindst én gang om dagen, og så var det nemmere at følge med i deres trivsel, og opdage hvis nogen eksempelvis var syge⁴⁶. Jeg fik lignende kommentarer af landmænd, der havde fravalgt at lave malkegrave⁴⁷, i stedet malker de i bindingsstalde ved at gå ind mellem køerne med malkemaskinen. Det blev understreget som fordelagtigt, fordi man hver dag kom tæt på dyrene.

Men holdningerne til de teknologiske aktiviteter er et af de aspekter ved den økologiske landbrugspraksis, mine informanter var mest uenige om. Jeg var inde på debatten om størrelse i

---

⁴⁶ Peter har efter gennemlæsning af dette, skrevet til mig: ” Den enkelte ko føler også tryghed ved at have en plads, der er hendes i bindestalden. I løsdriftsstalden råder hierarkiet, og svage køer bliver hele tiden mobbet”.

⁴⁷ I en malkegrav går køerne selv ind til malkning i et separat rum i stalden. Landmanden står i en nedsænket grav bagved køerne, og sætter malkemaskinerne på dyrene herfra. Det er en malkegrav, landmanden i specialets forord står i.

sidste kapitel, og størrelsen på bedrifterne er typisk nært forbundet med teknologipraksis, jo flere dyr og jo mere jord, jo mere positiv stiller man sig typisk overfor mekanisering. Rune, som har en relativ stor kvægproduktion med 125 malkekøer, er således glad for sin malkegrav. De økologer, som har *store* bedrifter, ser typisk ikke noget modsætningsforhold mellem at drive en ansvarlig økologisk produktion og benytte mange maskinelle hjælpemidler i dagligdagen. Rune har eksempelvis indkøbt elektroniske halsbånd til sine køer, der måler køernes aktivitetsniveau og herigennem kan præcisere, hvor en ko er i sin cyklus. Det hjælper Rune til at holde styr på arbejdet med at få køerne insemineret og gjort drægtige, og han ser halsbåndene som et velkomment supplement til de observationer, han gør sig i sin daglige færden i stalden.

Noe peger på, at der fra midten af 90'erne har været en begyndende holdningsændring blandt de økologiske omlæggere i takt med, at flere og flere landmænd fra det konventionelle landbrug har lagt om. Den nye type omlæggere har ofte større og mere rationaliserede bedrifter, end de tidlige omlæggere, og derfor også anderledes positive holdninger til mekanisering (Noe 2002:6)

Efter at have behandlet økologernes relation til jord, dyr og teknologi individuelt, vil jeg nu forsøge at samle trådene og se på, hvad de tre komponenter siger mere overordnet om økologernes syn på den natur, de omgiver sig med.

Reciprociteten

Økologerne bringer intersubjektiviteten på banen ved at understrege det relationelle aspekt i forholdet til naturen, og støtter dermed Jacksons argumentation om relationerne mellem menneskelige og ikke-menneskelige størrelser, men derudover artikulerer økologerne en særlig forestilling om *reciprocitet* og udveksling mellem landmanden og naturen.

Jackson opererer, som tidligere præsenteret, med en forventning om reciprocitet, som kendetegnende for menneskers relationer til ikke-menneskelige størrelser. Ifølge Jackson opstår

forventningen om reciprocitet som konsekvens af intersubjektiviteten. Mellem subjekter er der en gensidig forpligtigelse, udveksling og genkendelighed (Jackson 2002:334).

I jordbehandlingen viser reciprociteten sig ved, at økologerne føler sig forpligtet til at sikre jordens sundhed og frugtbarhed, og tilsvarende er de overfor dyrene koncentreret om at passe deres velfærd og sikre, at de i bredest mulig udstrækning får lov til at udfolde deres naturlige adfærd. Dyrene og jorden erkendes efter omlægningen mere som *subjekter*, og det subjektive præsenteres som væsentligt. Oplevelsen af en gensidige afhængighed mellem mennesker og natur, artikuleres i tanker om nødvendigheden af en ansvarlig produktion. Det, der igen og igen sættes på spil hos den enkelte landmand, er det forhold at, når landmanden får udbytte fra jorden og dyrene, er han gensidigt forpligtet i forhold til naturen. Jorden ses som *giver* af afgrøderne, og køerne som *giver* af mælken.

En omlægger siger: ” *Vi er så afhængig af naturen ikke, og så kan man ligeså godt leve på det naturlige livs betingelser. Hvis man skal være dygtig, så er man nødt til at kende naturen, ellers så ved man jo ikke, hvad det er, man handler ud fra*”.

Økologerne artikulerer også idealet om reciprocitet i forhold til naturen ved at tale om nødvendigheden af en *balance* i deres brug af naturen.

Landmanden må i den daglige landbrugspraksis forsøge, at arbejde med på naturens egne præmisser. Det er vigtigt for sundheden og udbyttet hos både dyr og jord, at de får den rigtige behandling og omsorg, og vel og mærke får den rigtige behandling fra starten af, fordi man netop ikke kan lave lappeløsninger i økologien.

Henrik siger om arbejdet med jorden: ” *Nu er det sgu så dejligt, fordi man behøver slet ikke at gå ud og kigge på kornet, du kan jo ikke gøre noget (hvis der er ukrudt i det). Du må sgu tage det, som det kommer! Ja, det kan jeg godt lide. Uh ha, de morgener man skulle stå op, og tidligt ud og sprøjte. Men så er der jo nogle andre ting, hvor vi*

skal være op på mærkerne med ukrudtsharvning og forskelligt, komme til tiden. Altså der er stadigvæk meget udfordring i det. Og der er jo meget med, at få det lavet rigtigt fra begyndelsen: pløje ordentlig, og så det ordentligt, og alt det der. Fordi du kan ikke bare gå ind og reparere på det ved at sprøjte et eller andet ud.”

Igen bliver timing altså et tema, men her i forhold til vigtigheden af forebyggelse og nødvendigheden af *omsorg* i jordbehandlingen⁴⁸. Ukrudtsbekæmpelse og jordbearbejdning er nemlig vigtige elementer i bestræbelsen på at drage omsorg for jorden. Dette forhold, om at gøre det rigtige fra starten, kædes sammen med et større spørgsmål om generelt, at gøre det rigtige, og det diskuterer jeg i næste kapitel.

Overstående udtalelse påpeger samtidig en dobbelthed i økologernes relation til naturen. På den ene side giver landmændene, udtryk for en enorm lettelse over, at de ikke kan gøre noget ved problemer i afgrøderne, men i stedet kan læne sig tilbage og lade naturen gå sin gang. Det letter arbejdet og betyder, at de ikke skal ud med den mindre afholdte sprøjte, som er anledning til negativ social eksponering. På den anden side er ukrudtet en trussel, der udgør en fare mod afgrøderne, og derfor også mod økologernes økonomi. Relationen til ukrudtet bliver et spørgsmål om kontrol, men vel og mærke kontrol forstået som omsorg. På den ene side skal ukrudtet kontrolleres og styres. På den anden side udtrykker de økologiske landmænd, at det er dejligt at slippe kontrollen. Det er en lettelse ikke at have kontrol, hvis man samtidig ved med sig selv, at man har gjort sit bedste i forarbejdningen af jorden, så kan man ikke gøre mere.

Ambivalensen i forhold til ukrudtet refererer en mere generel ambivalens i økologernes relation til og perception af naturen. Sommetider er jorden og dyrene produktionsobjekter, der skal styres og

---

48 I det konventionelle landbrug findes der tilsvarende ideer om nødvendigheden af en omsorgsrelation i markbruget, men her er det i forhold til afgrøden. Pesticiderne bliver i nogen tilfælde omtalt som plantebeskyttelsesmidler eller planteværn. I den argumentation er det afgrøden landmanden drager omsorg for ved at beskytte den mod fare. Foreningen Dansk Planteværn skriver således i en pjece: ”*lidt populært sagt er planteværnet, hvad medicin er for vort helbred, og midlerne er mindst ligeså grundigt undersøgt*” De fortsætter: ”*Anvendelsen af midlerne har til formål at beskytte kulturplanten mod skadevoldere, der forringer afgrødens og/eller planternes kvalitet og udbytte*” (Anonym 2002:2). Omsorgsretorikken kommer altså til udtryk begge steder, men får to meget forskellige udfald i landbrugspraksis.

kontrolleres af landmanden, andre gange understreges deres ret som levende autonome væsner til et godt og sundt liv, hvori deres natur får lov til at udfolde sig.

Denne ambivalens kan forklares med Jacksons idé om, at hverken mennesker eller ting opfattes entydigt som subjekter eller objekter, men i stedet konstant veksler mellem de to tilstande. I intersubjektiviteten ligger det forhold, at såvel relationer til andre mennesker, som relationer til ikke-menneskelige ting, er karakteriseret ved kamp. Nogle gange opleves de som forlængelser af os selv, når der er sammenfald af vores og deres interesser, og de opfylder vores behov og forventninger om reciprocitet. Så ses de som subjekter. Andre gange opleves de som fremmede, der er en trussel mod vores behov, og her ses de som objekter. Derfor bliver relationen ustabil, og heraf udspringer det ambivalente forhold mellem subjekter og objekter. (Jackson 2002:336).

På samme måde forhandles balancen mellem subjekt og objekt i landmændenes naturpraksiser og overvejelser om disse. Så længe der er sammenfald mellem økologernes, jorden og dyrenes interesser opfattes de som subjekter.

Den forandrede naturforståelse

Ved at undersøge omlæggernes relation til deres jord, dyr og den teknologi, der indgår i interaktionen med begge, har jeg påvist, at der med omlægningen til økologisk landbrug sker en forandring i såvel landmændenes håndværk og praksis med naturen, som i deres syn på den. Man kan tale om en nyorientering i landmændenes naturforståelse.

I de regionale og empiriske baserede studier, der findes af landbrugere i Danmark, gøres der ofte forsøg på, at definere og skelne mellem den naturopfattelse, man mener, der er i henholdsvis det konventionelle og det økologiske landbrug. Sammenfattende bliver det konventionelle landbrug ofte fremstillet, som noget der har en naturforståelse, hvor mennesket og naturen forstås som adskilte størrelser, her er menneskets rolle at styre og kontrollere naturen. Erik Lange kalder det en

ressourceopfattelse af naturen (Lange 1993:105). Overfor det stilles så det økologiske landbrugs naturforståelse, som er baseret på en samarbejds- og kredsløbsstanke, hvor mennesket og naturen er dele af hinanden (Anonym 2000:13, Kaltoft 1997:112 og Lange 1993:114). Antropologer har tilsvarende forsøgt at begrebsliggøre disse to forhold til naturen, som henholdsvis *antropocentrisme* og *ecocentrisme* (Milton 1996:76, Sessions 1994:140ff.). I *antropocentrisme* ses mennesket som overlegen i forhold til naturen, og naturen ses som en størrelse, der har værdi som ressource for mennesket, hvorimod i *ecocentrisme* ses naturen og mennesket som ligeværdige, og naturen har værdi i sig selv (1996:75).

Mit feltarbejde og etnografiske materiale fra både konventionelle og økologiske landmænd, viser ikke, selvom der er tydelige indikationer på økologernes relationelle og reciprokke opfattelse af naturen, at en så rigid konklusion og definition er valid. Begge grupper af landmænd arbejder fra et *antropocentrisk* udgangspunkt, idet naturen for begge grupper udgør den ressource, de baserer deres produktion på. *Antropocentrisme* og *ecocentrisme* er derfor ikke forskellige konstante kategorier, men skiftende positioner, der udtrykkes i begge grupper landmænds interaktion med, og refleksioner over miljøet.

Lange modererer da også sit udsagn en del, idet han skriver, at både økologiske og konventionelle bønder sætter en ære i at drage omsorg for planter og dyr, ligesom begge grupper stræber efter et gensidighedsforhold til planter og dyr. Det peger min etnografi også på.

Alligevel er det forskellige naturrationaler, der ligger bag de to typer landbrug, og det viser sig udtrykt forskelligt i naturpraksis. Jeg argumenterer i overensstemmelse med Lange, at de økologiske landmænds naturopfattelser er bredere end de konventionelles, i den forstand, at naturen for økologerne har mere karakter af, at være et levende og væsenagtigt subjekt, og ikke kun en materiel ressource (Lange 1993:159). Jeg konkluderer, at omlægningen til økologi for landmændene betyder, at de begynder at operere med en naturopfattelse, hvori reciprocitet og

respekt for det levende er kerneværdier. Jeg kalder deres nye naturopfattelse, for en *relationel reciprok naturforståelse*, og konkluderer, at den er informeret af økologernes gradvise erkendelse af det subjektive i naturen.

Dialektikken mellem praksis og perception

Erkendelsen af, at omlægningen medfører forandringer i landmændenes relation til naturen, aktualiserer en analyse af sammenhængen mellem de praktiske erfaringer og landmændenes kognitive erkendelser af naturen. Spørgsmålet er, hvilken sammenhæng, der er mellem den ændrede naturpraksis og den ændrede naturforståelse.

Pernille Kaltoft peger i sin Ph.d. afhandling *Naturetik som praksisbegreb* (1997) på naturopfattelsen som en vigtig komponent for de økologiske landmænd. Kaltoft analyserer sammenhængen mellem naturforståelser og landbrugspraksis, og hun argumenterer for, at naturforståelser er integreret og indlejret i menneskers praktiske omgang med naturen (Kaltoft 1997:45). For hende har den enkelte landmands naturforståelse en afgørende betydning for måden, han handler i sin daglige praksis. Kaltoft hævder, at naturetik, som hun også kalder det, i praksis er handling, og handling inkluderer en naturforståelse, værdisætning og viden (1997:97).

Sammenhængen mellem naturopfattelse og naturpraksis, kan dog tangere til en hønen eller ægget diskussion, og spørgsmålet er, om den enkelte landmands valg af en økologisk dyrkningsform kan forklares med, at han har en bevidst eller ubevidst naturforståelse, der adskiller sig fra andre landmænds⁴⁹. Den konklusion tangerer Kaltoft i passager til at drage, og den bekræftes til dels i mit eget materiale, hvor landmændene giver udtryk for, at de, inden de startede som økologer, havde en særlig bekymring i forhold til miljøet. For størsteparten af landmændene er det dog de praktiske erfaringer med økologisk jordbrug, der får betydning for deres forståelse af deres relation til

---

⁴⁹ En sådan forståelse af natursynet som noget bagvedliggende, der bestemmer produktionsformen, finder man hos Erik Lange, der også har studeret sammenhængen mellem naturværdier og landbrugsproduktion blandt danske landmænd (Lange 1993:54).

naturen. Den *relationelle reciprokke naturforståelse* skal således ikke kun tænkes som et motiv til omlægningen, men i langt større udstrækning som en konsekvens eller en følge af landmændenes erfaringer med at drive økologisk landbrug. Der er et kontinuerligt dialektisk forhold mellem naturforståelse og naturpraksis.

Tim Ingolds betragtninger kan hjælpe til at kaste lys over denne vekselvirkning mellem landmændenes praksis og perception. Ligesom Jackson, interesserer Ingold sig for den intersubjektive relation mellem mennesker og den ikke-menneskelige natur, men Ingold har en særlig interesse for denne relations betydning for menneskets kognitive processer. I særdeleshed er han optaget af, hvilken betydning menneskets omgang med naturen har for menneskets læring.

Ingolds ærinde er, at gøre op med dikotomien mellem natur og kultur. Han argumenterer, som skrevet i kapitel 2, at gennem interaktionen mellem mennesker og deres omgivende miljø opstår der en synergi og en gensidig konstituering af person og miljø (Ingold 1992:40). Ingold afviser Descartes hierarkiske opdeling af perception over handling og på samme måde skellet mellem sanselighed og intellekt. Ingold understreger i stedet sammenhængen mellem de to, og påpeger, at udgangspunktet for studier af menneskers relation til naturen må være, at mennesker altid indgår i et aktivt engagement med deres omgivende miljø. Derfor hævder han: *“The process of perception is also a process of action: we perceive the world as, and because, we act in it.”* (1992:45). Kroppen og sanserne er således nært forbundet med intellektet. Han opererer med begrebet *direct perception*, og understreger, at det skal forstås som *“a mode of engaging with the world rather than as a mode of constructing it”* (1992:44). Menneskers forståelser af naturen er således ikke repræsentationer, der konstrueres i hovedet adskilt fra praksis - men de opstår netop gennem menneskers kropslige og praktiske engagement i - og erfaring med deres omgivelser. *Erfaring og praksis* er nøgleord i Ingolds argumentation.

Mit materiale støtter Ingolds teori ved, at landmændene omtaler omlægningen som en læringsperiode. De nye arbejdsgange i marken og stalden, og de erfaringer, de giver økologerne, gør, at de begynder at forstå deres relation til dyrene, jorden - og jordbehandling i det hele taget - på en ny måde. De skal *"til at tænke anderledes"*, som de siger. De begynder pludselig, at opfatte jorden som en levende samarbejdspartner og ikke kun som det, afgrøden står plantet i. Jordens sundhed, velfærd og frugtbarhed bliver pludselig en del af deres opmærksomhed, men det er det faglige og sanselige arbejde med jorden i det daglige, der starter refleksionsrækken. Jeg nævnte eksempelvis, at de opdager, at når de ikke gøder så meget, har de heller ikke så massive ukrudtsproblemer. Erfaringen giver en ny erkendelse af gødningens påvirkning på jordens nærings- og vækstbetingelser.

"Først med hjernen - så med hjertet"

Under deltagerobservation blandt de økologiske landbrugskonsulenter, bemærkede jeg et særligt billede, de benyttede, når de talte om denne læringsproces. Konsulenterne talte om, at de økologiske landmænd bevæger sig fra en *omlægning med hjernen* til en *omlægning med hjertet*.

Konsulenterne forklarer, at de ofte oplever, at landmændene når de starter, er optaget af, at overholde reglerne. De undlader at sprøjte, skifter deres kunstgødning ud med gylle, nogle har måske primært gjort det udfra en økonomisk betragtning, men når de har været i gang i et par år, begynder de, som de siger *"at tænke mere i systemet"*. De ændrer opfattelse af, hvad de er gået i gang med, og hvad økologi vil sige. De bliver grebet af det og engageret i det.

Laura giver et eksempel fra en af sine konsultationer: *"Der kom én her for et par år siden og skulle lægge om. Først sagde han: "jamen, jeg er sådan en rigtig...", hvad fanden var det, han kaldte det, jeg ved ikke, om han kaldte sig en "statsøkolog", altså bare sådan nogen, der lige lever op til statsreglerne, og så ikke mere, eller en*

”sprøjteøkolog”. Det eneste han ville, det var at erstatte sit kunstgødning, og så selvfølgelig lade være at sprøjte, men så erstatte sit kunstgødning med gylle i stedet for. Så meget som han overhovedet kunne få ind, ikke, og han ville ikke lave om på noget.

Men så går der noget tid, hvor han ligesom kan se, nå jamen jorden den bliver bedre, når han har skiftende afgrøder, ikke. Han kan jo også lige gøre lidt ved ukrudtet med ukrudtharven, ikke. Og så kommer han til at tænke ... altså systemet i stedet, og bliver lige pludselig fanget af det, og synes nej det er egentlig lidt spændende, og hvis man nu gjorde sådan...?!. Det oplever vi meget, at folk gennem nogle år, så ændrer de ligesom opfattelse af det, de er gået i gang med.”

Konsulentens udsagn stemmer godt overens med de observationer, jeg selv gjorde blandt de økologiske landmænd. Jeg erfarede, at de økologer, der var skarpest og mest direkte i deres kritik af det konventionelle, var dem, der havde været økologer længst tid. Efterhånden som landmændene arbejder med økologien, får de tilegnet sig ny viden, og bliver klogere på det, de arbejder med. Ny faglig viden opstår i erfaringerne, og giver basis for refleksioner og revurdering af den praksis, de før har haft.

Et eksempel på sådan en holdningsændring beskrives af Peter, som i tiden umiddelbart efter hans omlægning var for, at man benyttede genmodificerede afgrøder i det økologiske, da det ville betyde, at bønderne kunne undgå at sprøjte, og stadig ikke få sygdomme i planterne⁵⁰, men med tiden har han ændret opfattelse, og mener ikke længere, det er en holdbar måde at tænke på, fordi det er

---

⁵⁰ Man kan ved gensplejsning avle sorter, der er resistente overfor eksempelvis svampeangreb og typer af skadedyr.

udtryk for en tankegang, der laver lappeløsninger, og tænker i symptomer og teknologisk kortsigtede løsninger, frem for at sikre en grundlæggende sundhed i jord, afgrøder og planter⁵¹.

De økologiske omlæggere i Egon Noes studier beskriver også, hvordan de over tid bliver mere økologer af hjertet. Noe påpeger, at selv landmænd, der ikke som udgangspunkt har lagt om til økologi af ideologiske årsager, alligevel under omlægningen til den nye produktionsform, kommer ind i voldsomme værdiovervejelser og refleksioner i forhold til at drive landbrug og være landmand, der gør, at de værdimæssigt flytter sig en del gennem tiden (Noe 1999:90). I nyere forskning problematiserer Noe dog dette ved at argumentere, at der blandt den nye generation af omlæggere, der har lagt om siden slutningen af 1990'erne, er en begyndende tendens til en afkobling mellem den økologiske produktion og det, han kalder de økologiske netværk. Op gennem 1990'erne er det blevet mere legitimt socialt i landbrugskredse at blive økolog. Der er ikke længere så mange fordomme og stigma, derudover er markedskrav og økonomisk profit blevet mere legitime argumenter for omlægning (Noe 2002:6). Det, kombineret med at mange af de nye landmænd, som lægger om, forbliver i de konventionelle rådgivnings- og afsætningssystemer, kan bringe de værdimæssige refleksioner i fare, fordi omlæggerne ikke kommer i kontakt med de instanser, hvor refleksionerne produceres (2002:11). Mit materiale bekræfter ikke sådan en udvikling, snarere ser tiden, lærings – og erfaringsprocessen ud til at være afgørende (1999:90).

Sammenfatning

Dette kapitel har fokuseret på den betydning, omlægningen får for landmændenes håndværk. Jeg har vist, hvordan de i tiden efter omlægningen skal til at genlære praksis. Samtidig har jeg argumenteret, at økologien ikke kun medfører fagtekniske forandringer i praksis. For udover at

---

⁵¹ Her er der dog ikke enighed blandt økologerne. Selvom Økologisk Landsforenings officielle politik er, at man i økologien er imod genmodificerede planter, har jeg blandt mine informanter mødt flere, som var forbeholdent positive overfor tanken om, at benytte det i økologien.

relationerne til ukrudt, jord og dyr alle er elementer af naturpraksis, er de også elementer af naturforståelsen.

Omlægningen medfører en ændret opfattelse blandt landmændene af, hvad det er at drive landbrug og være landmand. Disse refleksioner fører, som antydnet med billedet om *hjernen* og *hjertet*, til forandringer af mere eksistentiel karakter. Der er derfor en nær forbindelse mellem omlægningens betydning for forandringer af praksis, og omlægningens betydning for forandringer i selvforståelsen og relationen til det omgivende samfund. Den sammenhæng vil blive belyst i det efterfølgende kapitel.

Generelt vidner empirien om stolthed. Økologien virker som en forløsning, som en befrielse fra en stor frustration. Ved skiftet finder økologerne nye faglige udfordringer, og får deres arbejdsglæde tilbage. Økologien tilbyder landmændene en chance for at genfinde harmonien i praksis, og ikke mindst en chance for at få gjort ”det rigtige”.

Kapitel 5 – Fællesskaber, godt landmandskab og ændringer i selvførelståelsen.

I dette kapitel vil jeg undersøge, hvordan omlægningen får betydning for landmændenes selvførelståelse og opfattelse af, hvad det vil sige at være landmand. Landmændenes praktiske erfaringer med det økologiske jordbrug fører, som påpeget, til overordnede overvejelser om deres erhverv. Samtidig betyder praksisskiftet, at økologerne får adgang til- og indgår i nye faglige og sociale fællesskaber, og betydningen af de nye relationer vil blive belyst i kapitlet.

Landmændenes selvførelståelse accentueres på tre niveauer. Den udfolder sig: 1) i forhold til den enkelte landmands individuelle strategi, 2) i forhold til de kollegiale fællesskaber og 3) i forhold til det omgivende samfund og de kulturelle fortællinger. De tre elementer skal ansues som koncentriske cirkler, der er nært forbundne, men for argumentationens skyld bliver de i det efterfølgende behandlet separat.

Analysen i kapitlet tager sit teoretiske afsæt i tråden omkring narrativitet, som jeg introducerede i kapitel 2.

Omlægningen som individuel strategi

For at analysere, hvordan omlægningen får betydning i forhold til den enkelte landmands selvførelståelse, vil jeg atter diskutere mit materiale i forhold til Michael Jacksons betragtninger, om end her i forhold til den del af forfatterskabet, der beskæftiger sig med narrativitet.

Jeg har introduceret Jacksons pointe om, at menneskets væren i verden er intersubjektiv (Jackson 2002:334), og intersubjektiviteten er udgangspunktet for Jacksons forståelse af *storytelling*, som han kalder det. Hans ærinde er, at undersøge den funktion, fortællinger har i menneskers liv. Jackson bygger sin argumentation på en pointe fra Hannah Arendt, nemlig ideen om, at ethvert

mennesker er både et *hvem* og et *hvad* (Arendt i Jackson 2002:12). Et grundlæggende vilkår i menneskers eksistens er således, at de veksler mellem det, Jackson kalder *being an actor* og *being acted upon* (2002:13). Sommetider subjekter, der skaber verden, andre gange objekter, der skabes af verden, fordi de er underlagt andres handlinger. Jackson antager, at det er et imperativt menneskeligt behov, at føle sig som et subjekt med kontrol og *agency* over sin egen eksistens, ligesom det er et menneskeligt behov, at skabe mening i livet. Jackson argumenterer, at mennesker skaber denne orden og balance gennem fortællinger (2002:14). Fortællinger er *empowering*, fordi individet i fortællingen kan justere balance mellem subjekt og objekt. Jackson kalder det ”*a way of regaining a sense of mastery over events*” (2002:342). For Jackson har fortællinger en identitetsskabende funktion, og det er her, han kan bidrage med en forståelse af, hvad der er på spil for de økologiske landmand.

Landmændene omlægger ikke bare deres landbrugspraksis, den ændrede praksis fører også til, at landmændene begynder, at fortælle andre fortællingerne om sig selv. Omlægningen er således en handling, hvor der knytter sig fortællinger til. Økologernes udtalelser i sidste kapitel er eksempler på det fænomen. Landmændene konstruerer omlægningen og den ny praksis narrativt og sprogligt, og sproget har i forhold til selvforståelsen en formativ karakter.

Økologerne begrundede deres begyndende afstandtagen til det konventionelle landbrug i det psykiske pres, den negative sociale eksponering betød for dem i dagligdagen. For landmændene repræsenterer omlægningsfortællingerne en mulighed for, at skabe et modbillede til den socialt stigmatiserede identitet som konventionel landmand.

En økolog påpeger, at de konventionelle landmænd får en meget dårlig behandling i befolkningen: ”*Det er samfundet, der behandler landmændene som nogle idioter ikke. Men man bliver altså en lille smule flov over at tilhøre standen, ikke, og der er det godt at være økologisk landmand, synes jeg. Man har meldt sig lidt ud af det der. Så*

man bliver ikke ramt, hver gang de fortæller om, hvor dumme landmændene er.”

Det er således både fortællingen om omlægningen, men også den faktiske ændring i landbrugspraksisen, der betyder, at landmanden kan træde ud af offerrollen⁵² og understrege, at han ikke længere er en del af den omstridte udvikling indenfor landbruget. Den udvikling, som økologerne i kapitel 3 beskrev som ude af kontrol og årsag til, at de følte sig som objekter i strukturelle og tekniske systemer. Den økologiske produktion bliver en måde, at undslippe den negative sociale eksponering på, og omlægningen byder en mulighed for at blive et handlende individ, der har reflekteret over sin praksis, og taget et aktivt valg, og dermed opnået *kontrol* over sin egen situation og produktion.

Hos omlæggerne aktualiseres Jacksons pointe om, at mennesker har brug for at *opleve kontrol* med og medbestemmelse over deres eget liv, i forbindelse med det, jeg har valgt at kalde *længslen efter det gode liv*. *Det gode liv* er en vending, økologerne selv benytter. I omlæggenes forståelse er det gode liv nært forbundet med at leve et liv, hvor der er sammenhæng mellem praksis i dagligdagen og de holdninger, de hver især har til landbruget. Forudsætningen er således, at man driver et landbrug, man føler, man kan stå inde for. Henrik og Peters udtalelser er eksempler på, hvordan disse overvejelser tematiseres:

Henrik: *”For mit vedkommende, der er det meget med at få et godt liv. Det er ikke, om jeg har 50 køer, eller 100 køer. Det er det sådan set ikke. Det er ikke, det der er afgørende for mig - for der er jo mere at lave med 100 køer, og det er jeg lidt bange for nogen gange”.*

Peter: *” Det er meget svært at forklare, hvad det er, der er forskellen, men på et eller andet sted, så skal livet jo leves - altså rigtigt! Det har noget at gøre med det ægte liv,*

---

⁵² Der er flere af de konventionelle landmand, der beskriver frustration, fordi de føler, at de som landmand altid befinder sig i en forsvarsposition, når de skal kommunikere med folk udenfor landbruget. De er på forhånd mistænkeliggjort, og starter dialogen fra det udgangspunkt.

og det tror jeg, vi alle sammen har lyst til at leve, ikke. Det har jeg altid gået meget op i, og det er nok derfor jeg blev økolog”.

Blandt økologerne er det forskelligt hvilke forhold, der sættes i centrum som aspekter af det gode liv. For Henrik handler det om arbejdspresset. Han ønsker et roligt liv, hvor han har tid til sin familie, og ikke føler sig stresset. For Peter derimod er det gode liv lig med det, han kalder det naturlige og ægte liv, og det er ensbetydende med et liv i balance med naturen, og han har direkte ideen om det gode liv, som det der bør være styrende for måden at drive landbrug på.

Samtidig medfører omlægningen for økologerne et skift i status udadtil. Efter omlægningen oplever landmændene, at de ikke længere skal forsvare deres produktion til folk udenfor landbruget på samme måde, som de måtte som konventionelle. De møder mere anerkendelse, dels blandt deres naboer, og dels blandt byfolk, for deres produktion. Økologikonsulenten formulerer det således:

”Der er landmænd, der giver udtryk for bagefter, at det er utrolig rart lige pludselig at få medvind i stedet for modvind. Altså folk de står nærmest og klapper, hvor de før pegede fingre af dem, når de kørte rundt med sprøjten på marken, ikke – og det er selvfølgelig ikke særlig rart. Det har jeg i hvert fald hørt gentagende gange. Folk de synes, det er dejligt, når de har lagt om.

Men det er jo sådan lidt forskelligt, hvad selskaber de kommer i, men altså hvis de kommer i selskaber med byfolk, ikke, så: – Nej, er du økolog!”

Generelt har den økologiske produktionsform igennem lang tid haft et bedre omdømme i befolkningen end det konventionelle landbrug.

Identitet og kollegiale fællesskaber

I kapitel 2 pointerede jeg, at min analyse er baseret på den teoretiske antagelse, at selvforståelse og fortællinger om selvet ikke kan ses isoleret som knyttet til individet, men forudsætter det kollektive.

Ken Plummer påpeger, at fortællinger kræver publikum (Plummer 1995:172ff). Økologernes engagement i kollegiale netværk og fællesskaber er derfor signifikante rum, at vende blikket mod, fordi det netop er i de kollegiale netværk, at fortællingerne om omlægningen fortælles.

Rent praktisk viser fællesskaber og sociale netværk sig at være vigtige aspekter i *skiftet* til en økologisk produktion for landmændene. Mange af omlæggerne oplever, at komme ind i nye fællesskaber og netværk *efter* de lægger om, men kontakten til andre økologer starter ofte meget tidligt i forløbet.

Inspirationen fra kollegaer er en afgørende faktor i den fase, hvor landmændene overvejer muligheden for en omlægning. Kollegaer, de kender i deres område, som allerede har taget springet, medvirker til at realisere ideerne, og landmændene starter typisk deres omlægningsforløb og overvejelser med at besøge disse økologer, for at se, hvordan økologien bliver grebet an rent praktisk. Nogle har kontaktet en etableret økolog, og arrangeret en markvandring på hans ejendom for at se, hvordan han bærer sig ad. Andre beskriver, hvordan de har gået og holdt øje med naboens marker i et par sæsoner, for at se, om det hele vokser til i ukrudt, eller om det ser ud til at kunne lade sig gøre. På den ene af de gårde, hvor jeg lavede deltagerobservation, var de i den specielle situation, at 80% af kvægbrugerne i kommunen var økologer, og her lagde landmændene ikke skjul på, at deres egne beslutninger var inspireret af to økologer, de havde i området, som havde omlagt i henholdsvis 1989 og 1995 med succes.

Eksemplet illustrerer en mere generel tendens i økologien, nemlig at de økologiske bedrifter på landsplan ofte grupperer og centrerer sig geografisk. Konsulenterne på Økologisk Rådgivning bekræftede, at de i en undersøgelse af deres kundegrundlag havde bemærket, at de økologiske landmand samlede sig i bestemte områder. Når én på egnen havde taget skridtet, var der som oftest flere, der fulgte efter.

Udover at besøge andre økologer, benytter landmændene sig i opstartsfasen meget af de økologiske konsulenter, der findes i deres landboforeninger. Gennem dem går de på kurser, får lagt budgetter og foretaget beregninger på bedriftens økonomi efter en omlægning, for at sikre, at økonomien holder, og i den proces møder de nye omlæggere andre nyopstartede økologer. Den overvejende del af økologerne har valgt at skifte fra deres konventionelle rådgivere til de økologiske konsulenter. Konsulenterne bliver ofte dem, der etablerer kontakten til de eksisterende faglige grupper, og der bliver gjort en stor indsats fra rådgivningens side for at knytte den type kontakter. De fleste af økologerne har efter deres omlægning meldt sig ind i nye økologiskfokuserede ERFA-grupper. Behovet for at søge ind i netværkene begrundes forskelligt, men vigtigheden af at møde ligesindede, der står med de samme praktiske udfordringer i dagligdagen, understreges gentagende gange.

I tiden efter omlægningen til økologi går netværket af konsulenter og økologiske kollegaer hen og bliver en endnu større støtte- og inspirationskilde for de enkelte landmand. Selvom der er kurser på landbrugscentrene om økologisk drift, er det meste praktiske og faglige viden genereret ved *"learning by doing"*, som en af økologerne formulerede det. ERFA-grupperne bliver i læringsprocessen et vigtigt arbejdsredskab og ressource for landmændene at trække på. Gennem engagementet i de faglige miljøer oplever omlæggerne at blive en del af nye fællesskaber, og det sociale samvær ved tilknytningen til disse fora bliver typisk af ligeså væsentlig karakter som de faglige erfaringsudvekslinger.

Samtidig betyder valget af en alternativ produktionsform en forandring i relationen til de konventionelle kollegaer i den enkelte landmands lokalmiljø. Oplevelsen af ikke længere at høre med i de fællesskaber, man indgik i før, er gennemgående, om end karakteren af denne forandring har forandret sig i takt med udbredelsen af økologien. De økologer, som lagde om i den tidlige fase af økologien, har ofte været udsat for kraftige reaktioner fra deres kollegaer i det traditionelle

landbrug. Henrik eksemplificerer dette, da han fortæller om den reaktion, hans far fik fra naboerne, da de lagde om i 1995:

”Der har været nogen, der har været efter ham, - og det mærkelige ved det er, at de værste - det har sådan set været dem på hans egen alder. Men omvendt så er det selvfølgelig også dem, der har prøvet at være økologer⁵³. Men altså, vi må nok indrømme, at den generation der - har været en generation, der har uhæmmet kørt derud af. De har ikke haft ret meget med ressourceforbrug og ... ressourcer med kemikalier og sådan noget.”

Paradokset består således i, at for netop den ældre generation af bønder er kemikalierne af mange blevet set som et enormt fremskridt i forhold til den kemikaliefri produktion, de er vokset op med, og valget af en økologisk produktionsform tolkes umiddelbart som et tilbageskridt for landbruget. Der er ringe forståelse for, at man vælger en produktion, hvor man skal luge manuelt eller maskinelt, når man nu har fået mulighederne og teknologien til at sprøjte ukrudtet væk.

Disse beskrivelser af en negativ modtagelse blandt konventionelle naboer italesættes dog primært af den ”gamle” generation af økologer, mens de mere nyligt omlagte beretter om en respekt og accept fra de konventionelle landmænd for deres produktionsvalg. Mit materiale fra de konventionelle producenter vidner også overvejende om en accept af økologien. Mange ser den endda som et forfriskende og inspirerende pust.

Lasse: ”Egentlig tror jeg, det (økologiske landbrug) har en afsmitning af nogle forskellige ting, som man måske tænker lidt mere over. ”Nå, ja men i det økologiske kan de gøre sådan og sådan, så måske er det ikke helt ved siden af”. Ikke at vi lægger bedriften om, men gjorde nogle ting lidt anderledes”.

---

⁵³ Fordi de underforstået har en alder, der gør, at de er vokset op i landbruget i tiden før, man i væsentligt omfang begyndte at benytte sig af pesticiderne.

Thor: ”Økologien har jo givet den fornuftige opbremsning – eller ikke opbremsning, men fornuftigt pift til at tænke anderledes i landbruget”.

Relationen til det konventionelle landbrug opleves altså forskelligt af økologerne, men behovet for at finde nye fællesskaber er generelt.

Godt landmandskab

Mødet med de nye økologiske kollegaer betyder, at de individuelle erfaringer fra den økologiske dyrkning tematiseres og debatteres med andre, der er kommet til tilsvarende erkendelser. Dialogen har betydning for måden, økologerne kommer til at tænke økologien på. I mødet med de nye netværk, tvinges omlæggerne ind i refleksioner om, hvad deres nye rolle er, og hvad der er godt landbrug. Det er med andre ord refleksioner, som overordnet handler om - og rører ved landmændenes faglige selvforståelse.

Egon Noe argumenterer for, at selve begrebet økologi og ideen om økologi skabes og forandres af - og i samspil med de aktører, der indgår i praksis omkring det. Måden det konstrueres på, er gennem fortællinger og kommunikative processer i de økologiske netværk. I følge Noe, er der en kontinuerlig proces i de økologiske netværk og en implicit kamp om, hvilke fortællinger og erfaringer, der tillades at beskrive og definere økologisk jordbrug (Noe 2002:2).

I mit etnografiske materiale er de kollegiale ERFA-grupper og kontakten til rådgivningscentrene to eksempler på sociale rum, hvori den kommunikative proces finder sted. Netop i de netværk diskuterer økologerne landbrugspraksis, og gennem diskussionerne konstruerer de kollektive fortællinger om landbruget og den økologiske landmand. Jeg vil i overensstemmelse med Ochs og Capps argumentere for, at deres fortællinger er karakteriseret ved, at de på den ene side udspringer af de praktiske erfaringer, de har gjort sig, og på den anden side giver fortællingerne form til erfaringerne (Ochs & Capps 1996:20).

Økologernes fortællinger centrerer ofte i en debat om et særligt empirisk begreb, nemlig *godt landmandskab*. Godt landmandskab er et komplekst begreb, som anvendes på mange måder, men overordnet handler det om, hvilke faktorer landmændene tillægger værdi og betydning i opfattelsen af, hvordan man driver et godt økologisk landbrug. I de faglige grupper benyttes det i diskussioner af meget praktisk karakter. Omlæggerne afvejer, som jeg viste i sidste kapitel, deres omgang med dyrene og deres ukrudts- og jordbehandling. De diskuterer de nye erkendelser af, hvordan samspillet med naturen fungerer efter omlægningen.

I indledningen lagde jeg ud med et eksempel fra økologerne, hvor de på et kursus diskuterer holdninger til køers afgræsning. Det er et typisk eksempel på en debat om godt landmandskab og på, hvordan de økologiske værdier debatteres i de kollegiale fællesskaber. Jeg har tilsvarende nævnt størrelsen på bedrifterne, intensiviteten i dyrkningen af jorden, og holdningerne til ukrudt og teknologisk aktivitet, som lignende eksempler på emner, der bliver diskuteret i de faglige sammenhænge. Jeg vil derfor ikke uddybe de enkelte diskussioner yderligere, men i stedet forsøge at konkludere på de overordnede værdier, praksisdiskussionerne centrerer sig omkring.

Godt landmandskab er i de interne økologiske diskussioner for *det første*, at drive et landbrug, der arbejder med på naturens mekanismer, og tager hensyn til naturens kredsløb. Det gælder som påpeget både i forhold til jorden og i forhold til dyrene. For *det andet*, er det godt økologisk landbrug, at arbejde forebyggende frem for at behandle symptomer. For *det tredje*, er det godt landmandskab at arbejde med biologiske behandlinger frem for med kemiske behandlinger.

Det er også godt landmandskab i økologernes bevidsthed at drive landbrug, som tilstræber at arbejde hen mod det *naturlige*. Selvom det naturlige på ingen måde er et entydigt begreb, er det et udtryk, der ofte forekommer i økologernes sprogbrug. *Det naturlige* er for økologerne et spørgsmål

om landmandens kompetence i forhold til at have *kontakt* med naturen. Ideerne om *det naturlige* er nært forbundet med den ambivalens, jeg tidligere har påvist i de økologiske landmænds forhold til mekaniseringen og den tekniske udvikling. På den ene side er den nødvendig og eftertragtet, og på den anden side er det noget, landmændene føler, de skal forholde sig kritisk til. Endelig er idealet om naturlighed for nogen lig et ønske om *autencitet* og *integritet* i landbrugspraksisen. Jeg har vist, at det blandt nogle økologer anses for godt landmandskab at vende tilbage til det, de betragter som de *oprindelige* og *ægte* bondeværdier, hvor varetagelsen af naturgrundlaget står som det centrale. For at sikre balancen i relationen mellem naturen og landbruget, er den gode landmand en landmand, der evner at omgås planter og dyr med *nærvær*. De nævnte elementer udgør kernen i de økologiske værdier, landmændene gennem deres praksisdiskussioner konstant tematiserer, men værdierne er også udtryk for kernen i de økologiske landmænds kollektive selvforståelse.

Antropolog Anna Bendtsen beskæftiger sig i sit speciale med veganer og deres forståelse af dyr. Hun skriver i forbindelse med debatten af dyrs velfærd og rettigheder, at den ikke kun handler om, hvordan vi skal forstå de ikke-menneskelige dyr. Det handler også om, hvad det vil sige at være menneske, fordi det problematiserer de måder, mennesker intervenserer i omgivelserne på, og stiller spørgsmålstejn ved forståelsen af teknologi og samfund (Bendtsen 2002:28). Bendtsen konkluderer, at menneskers forståelse af dyrene ikke kun er udsagn om, hvad et dyr er, men også hvad et menneske er. Kay Milton udbygger synspunktet ved at argumentere, at mennesker opfatter naturen i relation til sig selv og sig selv i relation til naturen (Milton 2002:45).

Jeg støtter Bendtsen og Milton og argumenterer, at den måde, landmændene omgås og behandler deres dyr og jord på, er relateret til og påvirker måden, de opfatter sig selv som landmænd på. I kraft af at der, som jeg viste med Ingold og Jackson, er tale om en relation mellem landmanden og naturen, bliver de praktiske diskussioner af omgangen med naturen i godt landmandskab udsagn

om, hvad det vil sige at være landmand. Tim Ingold pointerer, at de praktiske erfaringer med naturen påvirker vores opfattelse af naturen (Ingold 1992:45) I økologernes fællesskaber viser det sig, at de praktiske erfaringer med naturen også påvirker landmændenes opfattelser af sig selv og fortællinger om selvet. Selvfølgelig artikuleres i økologernes praksis og deres dialog om praksis.

Differentieret fællesskab

Dialogen i de økologiske netværk understreger dog samtidig, at selvom der er sammenfaldende tendenser i landmændenes definition af værdierne i økologisk jordbrug, er der ikke fuldkommen enighed blandt økologerne om, hvad det vil sige at være en god økolog. Faktisk problematiserer landmændene, i deres diskussioner af godt landmandskab, selv kategorien *økolog*. De påpeger direkte, at der blandt deres kollegaer er variation i opfattelserne af økologisk praksis. Det særlige ved kompleksiteten og debatten er imidlertid, at den, udover at reflektere en divergens i opfattelserne af god praksis, samtidig resulterer i, at landmændene internt foretager kategoriseringer.

Landmændene brugte tid på at fortælle mig, hvilken type økologer, de mente, de var - eller ikke var. Det kunne ske ved, at de beskrev andre økologer i området og de holdninger, de pågældende havde til økologisk landbrugspraksis. Gennem fortællingerne definerede landmanden sin personlige forståelse af økologisk landbrug, ved at beskrive, hvilke praksiser han var enig eller uenig i. Han indskrev sig dermed i et fællesskab med visse landmænd, ligesom han lagde afstand til andre.

Rent sprogligt var det ikke usædvanligt, at refleksionerne kom til udtryk i kategoriseringer, som ”*langhårede -*”, ”*frelste -*”, eller ”*hellige økologer*” på den ene side, og ”*turboøkologer*”, ”*dancake-økologer*” eller ”*industriøkologer*” på den anden side. De første betegnelser refererer til den kulturelle fortælling, jeg beskrev i kapitel 3, om den idealistiske omlægger. Her menes økologien at være mere end en særlig landbrugspraksis og i ligeså høj grad en overbevisning og en

livsstil. Den har associationer til pionererne indenfor feltet, som ofte var venstreorienterede mennesker fra byen, der flyttede ud og startede et alternativt landbrug (Holmegård 1997:13). Det er *flower power* myten, som Noe beskrev (Noe 2002:4). Den anden gruppe derimod repræsenterer den kulturelle fortælling om den moderne landmand, der sætter produktionen før økologien, eller måske netop udelukkende ser økologien, som en produktionsform med regler, der skal overholdes i højere grad end noget, der er styret af holdninger⁵⁴. *Turbo* og *industri* hentyder til, at det menes for denne type landmand, at være vigtigt at have en stor, effektiv bedrift med en god økonomi i.

Undersøgelsen bekræfter, som påpeget i kapitel 3, på ingen måde eksistensen af sådanne to grupper, og når økologerne benytter betegnelserne, betyder det ikke, at de mener, der eksisterer sådanne to typer. I stedet tilbyder disse udtryk i kraft af deres karikerede og stereotype form en række associationer, som kan bruges til at definere den enkeltes eget ståsted og selvforståelse indenfor økologien. Netop fordi de spiller på fordomme, kan man benytte dem til at tale op imod og forhandle sin egen position med. De følgende citater er ment, som eksempler på en sådan forhandling af position.

En af omlæggerne, siger: *"Altså, nu for eksempel (han nævner navnet på en anden økolog, der lagde om efter ham og har en større, mere moderniseret bedrift), han er ligeså meget økolog som mig – det er han. Altså også af sind! Og det er de andre (de andre nyomlagte) også her i området. Det er ikke, hvad er det man siger? – Turbo?"*

Le: *"Turboøkologer?"*

He: *"nej, det er det ikke. Vi er det også af ånd, det er vi!"*

Udtalelsen eksemplificerer et ønske om at slippe væk fra billedet af den produktionsfikserede økolog, og understrege, at selvom naboerne på egnen har moderne bedrifter, så har de også hjertet

---

⁵⁴ Navnene kan også henvise til den mere overordnede gruppering og fløjdannelse, der er blandt de økologiske organisationer. Landsforeningen for Økologi er et eksempel på en forening, der ønsker en mere radikal udvikling af økologien. De går eksempelvis ind for, at økologien fremmes gennem lovgivning og i den politiske proces. I modsætning til andre grupper blandt økologerne, som mener, at udviklingen skal ske udelukkende på markedsvilkår.

med i det, de laver. Samtidig ønsker de fleste omlæggere heller ikke at blive set som fanatikere, men ønsker at vise fagligheden i økologien og deres evner som gode driftsledere. De distancerer sig selv fra forestillingen om den passionerede økolog.

Thomas: ”Det (økologien) har da også noget med økonomi at gøre, men det synes jeg heller ikke er nogen skam. Men det kan godt være lidt et skældsord mellem de nye og de gamle økologer, men altså jeg mener, det må være i orden at drive en forretning. Men det er det, vi har nok ikke helt de samme grundholdninger, som måske de helt gamle økologer, hvor de er endnu mere **stive i troen** og sådan”.

Udtrykket *stive i troen* udgør sammen med udtryk som *frelst*, *hellig* og *fanatiker* en del af et religiøst billedsprog, som økologerne benytter. Ofte bruges de religiøse betegnelser nedsættende for at understrege, at økologien ikke blot er en trossag, men en videnskabelig baseret og seriøs landbrugsfaglig praksis. Derimod ses det som positivt at være økolog med *hjertet* og ikke kun med *hjernen*, men begge dele skal benyttes for, at man er en god økolog.

Flere af de økologiske omlæggere giver udtryk for, at de selv havde haft karikerede forestillinger om økologer, før de startede deres omlægninger. Carsten fortæller, hvordan han forestillede sig, at økologer gik med islandske sweatere og John Lennon briller – det, fandt han dog ud af, ikke var tilfældet. Carstens billede er fortalt med ironi, men det er væsentligt, fordi han her taler op imod den politisk venstreorienterede identitet, som til en vis grad stadig hænger ved økologien. Med tiden beskriver økologerne, hvordan deres opfattelse af økologer ændres, i takt med, at de langsomt selv bliver ”mere økologisk-mindet” og får holdninger og meninger, de ikke havde troet de ville få.

Kategoriseringerne rejser flere spørgsmål om sammenhængen mellem økologernes navngivning, deres selvforståelse og ikke mindst spørgsmålet om, hvordan disse forhold er relateret til deres

praksis. Kirsten Hastrup skriver i en artikel om etnicitet på Island om netop denne sammenhæng mellem navngivning, selvopfattelse og praksis. Ifølge Hastrup er der en nær forbindelse mellem menneskers brug af sprog og den måde, de opfatter sig selv på, hun argumenterer, at sproget har en *formativ rolle* (Hastrup 1982:146). Hastrup viser, hvordan der i middelalderen for første gang bliver sat navn på islændingene, og hvordan de som konsekvens heraf begynder, at opleve sig selv som en etnisk kategori med en separat historie. I det øjeblik islændingene begynder, at kalde sig selv islændinge, begynder de at se sig selv på en bestemt måde. Hastrups argumentation har dermed mange paralleller til Jacksons pointer om *storytelling*. De er enige om sprogets formative og identitetsskabende rolle, men Hastrup opererer med et særligt begreb, nemlig *naming*. Hun konkluderer, at *naming* er helt centralt for, om mennesker opfatter sig selv og hinanden som en gruppe. Etableringen af en separat identitet bliver "*declared by way of naming*" (1982:151). Økologerne bruger sproget gennem fortællinger og kategoriseringer til at skabe økologiske fællesskaber. De leger med navngivningen for at markere deres egen selvforståelse.

Samtidig understreger Hastrup, at navngivning isoleret set ikke er lig med en separat identitet. Den er derimod funderet i relationen mellem aktion og semantik, eller mellem praksis og sprog kunne man sige. Det første skridt til en kollektiv selvforståelse skabes gennem handling og praksis. Når denne praksis så bliver til delte erfaringer, kan den semantiske proces gå i gang (1982:151). I relation til økologerne vil det sige, at det er deres ændrede praksis, der gør, at de kommer ind i andre sociale sammenhænge, hvor de så begynder at opfatte sig selv anderledes, som en del af en økologisk gruppe. Det er den ændrede praksis, der giver de fælles erfaringer. De økologiske fællesskaber er i udgangspunktet praksisbaserede fællesskaber, som så konstruerer fælles fortællinger.

Jeg har her vist, at der indenfor de økologiske fællesskaber er variation og fraktioner, og at variationen ytres, dels gennem forskellige praksiser, som jeg påviste i sidste kapitel, men også som her gennem forskellige fortællinger. Fortællingerne om omlægningen bliver altså både en væsentlig ting for den enkelte landmand, som jeg viste med Jackson, men de får også betydning for de fællesskaber landmanden indgår i. Mit materiale illustrerer Plummers argumentation om, at fortællinger spiller en rolle i skabelsen af fællesskaber, fordi fællesskaber bygger på fortællinger (Plummer 1995:172-174). Men det viser også, som Jackson argumenterer, at fortællinger har potentiale til at udfordre og differentiere de sociale fællesskaber (Jackson 2002:25-33).

Det var dog ikke så ofte, jeg stødte på kategoriseringerne i felten. *Naming* og differentiering blandt landmændene er lidt tabubelagt, idet landmændene typisk ønsker at fremstå som loyale overfor andre kollegaer, det gælder både konventionelle kollegaer og andre økologer⁵⁵. Landmændene artikulerer i stedet helst overvejelserne gennem ytringer om praksis, som jeg har været inde på, og differentiering finder sted indirekte i disse overvejelsers udsagn om landbrugsværdier.

Betydningen af det omgivende samfund og de kulturelle fortællinger

Debatten om godt landmandskab begrænser sig imidlertid ikke til landmændenes interne diskussioner om landmandsværdier og landbrugspraksis i det daglige. Spørgsmålet om godt landmandskab er også udtryk for dialog om landmændenes og landbrugets selvforståelse i en samfundsmæssig kontekst. Begrebet benyttes og debatteres bredt i hele landbruget, både blandt konventionelle og økologer. Det er et begreb, som er institutionaliseret, dels ved det faktum, at det rummer en række konkrete anvisninger på god landbrugspraksis⁵⁶, men også i sprogbrugen i

---

⁵⁵ Derfor har jeg ikke så mange data, der relaterer sig direkte til selvforståelse, og det er derfor vanskeligere at beskrive identitetsaspektet ved landmændenes liv præcist, end det er at analysere deres naturpraksis og naturforståelse.

⁵⁶ Det er eksempelvis godt landmandskab, at vise hensyn ved gylleudkørsel. Det kan være ved ikke at foretage udkørsel i weekenderne, når naboerne er hjemme. Det samme gør sig gældende for sprøjtning blandt de konventionelle

landbrugets egne organisationer. Eksempelvis udgav Landbrugets Rådgivningscenter i 2002 en folder, der henvender sig til konventionelle landmænd med titlen: *Den lille indsats med den store effekt – Godt Landmandskab i Praksis*. Store dele af folderen går, som undertitlen antyder, på de rent praktiske, konkrete foranstaltninger for den enkelte landmand, men i indledningen vises det med tydelighed, at godt landmandskab også handler om relationen til det omgivende samfund. Følgende er citeret fra folderen:

”Det kan virke uoverskueligt at gå i gang med principperne i Godt Landmandskab, men det behøver det ikke være. Bare det at tage en lille ting af gangen kan få stor betydning. Vi bad 5 landmænd fra de såkaldte Studielandbrug medvirke til at gøre principperne i Godt Landmandskab til virkelighed.

Samstemmende lyder det, at de med enkle metoder har ændret deres bedrifter i en mere bæredygtig retning. Ikke alle ændringer har givet en driftsøkonomisk fordel, men de fem landmænd er enige om, at den faglige udfordring har styrket både deres stolthed og omdømme i lokalsamfundet. Det økonomiske skal være i orden, men stoltheden i arbejdet og naboernes respekt har også en stor værdi” (Anonym 2002:2).

Naturforvalter og virksomhedsleder

Samfundsaspektet gør sig også gældende i forbindelse med økologernes *naming*. Der foregår i overvejelserne om selvforståelsen en mere overordnet kategorisering. Landmændene foretager en distinktion i deres rolle mellem *landmanden som virksomhedsleder* og *landmanden som naturforvalter*. De to kategorier vidner om, at den enkelte landmands praksis og fortælling om hans personlige bedrift er nært forbundet med de kollektive kulturelle fortællinger og den samfundsmæssige og politiske kontekst, de eksisterer i.

---

landmænd, her er det godt landmandskab at udelade at sprøjte, hvis det er blæsevej, da der ellers er risiko for, at man spreder pesticiderne i områder, hvor det ikke er ønsket.

Når landmændene beskriver deres egen rolle primært som naturforvalter, understreger de vigtigheden af, at landmanden skal varetage forholdet til naturen og relationen til dyrene og jorden. Der lægges i denne forståelse af landmanden vægt på den kollektive side af landmandens erhverv. Mens når landmændene lægger vægt på deres rolle som virksomhedsleder, understreger de, at en dygtig landmand er en person, der formår at skabe en sund og effektiv virksomhed, og en attraktiv arbejdsplads. Disse overvejelser går i videre udstrækning på individuelle hensyn og ønsker om, at skabe et spændende og dynamisk arbejdsmiljø. Man kan dog modsat argumentere, at ved at skabe en økonomisk solid bedrift, bidrager landmanden også til fællesskabet, dels ved at skabe arbejdspladser, og dels ved at producere fødevarer, som indvirker positivt på den store eksport af fødevarer, som finder sted i Danmark.

Ideen om naturforvalteren forbindes ofte med en vis skepsis overfor industrialiserede brug, mens virksomhedslederen har som ideal hele tiden, at have en moderne og tidssvarende produktion, gerne med flere ansatte. Debatten og retorikken omkring naturforvalter eller virksomhedsleder er knyttet til normative begreber som modernitet og tradition. Forestillingen om landmanden som virksomhedsleder, er blandt landmændene knyttet til en forståelse af landbruget som et moderne tidssvarende erhverv, mens forestillingen om naturforvalteren, knyttes til mere traditionelle landbrugsværdier. Det er den *relationelle reciproke naturforståelse*, som kendetegner forestillingen om landmanden som naturforvalter. Landmanden dyrker jorden, til gengæld er han gensidigt forpligtet til at drage omsorg for den.

De to forståelser af landmandens rolle i samfundet afspejler det modsætningsfyldte interesseforhold, der ligger latent i erhvervet. Landmændene er splittet mellem deres egne interesser i deres individuelle bedrifter og de større samfundsmæssige krav, der stilles til dem fra såvel politisk som forbrugermæssig side. Kollektivets interesser i at bibeholde et bæredygtigt miljø, skal forenes med at udføre et erhverv, som ernærer sig ved at opdyrke den selv samme natur. For de landmænd, der

har medvirket i min undersøgelse, gælder det, at de alle opererer med begge forståelser af deres egen rolle som landmand, nogen gange trækkes hensynet til naturforvaltningen frem, andre gange understreges det, at de også har et ansvar for at skabe en rentabel arbejdsplads. Men jeg vil i forhold til problemformuleringen argumentere, at der alligevel blandt økologerne efter omlægningen er en tendens til i langt højere grad at se sig selv som naturforvaltere, og det udmønter sig i deres praksis ved, at økologerne, som belyst, går meget op i, at tage hensyn til netop det aspekt af deres erhverv, og i at arbejde på at forene landbruget med hensynet til miljøet.

De kollektive kulturelle fortællinger, jeg ridsede op i kapitel 2, trænger sig altså på i landmændenes hverdag. De tvinger landmændene ind i refleksioner over deres selvforståelse. Derfor eksisterer der en dobbelthed i landmændenes identitetskonstruktion. Skiftet til økologisk landmand fordres på den ene side af det omgivende samfunds syn på landbruget samtidig som, omlægningen på den anden side fordrer forandringer i landmændenes egne opfattelser af rollen som landmand. Der er således en gensidig påvirkning mellem de erfaringsbaserede praktiske erkendelser og de omgivende kollektive fortællinger.

Det særlige ved narrativiteten i landbrugsfeltet er, som Plummer argumenterer, at landbrugsfortællingerne er del af en politisk proces og viklet ind i magtstrømme, der gør, at nogen historier nemmere kan fortælles end andre. De sociale og politiske forhold bliver dermed medskabere af den personlige fortælling (Plummer 1995:26-31), og den enkelte landmands fortællinger kommer til at udtrykke skæringspunktet mellem kultur og autobiografi, præcis som Bruner påpegede (Bruner 1984:6). I landbruget produceres der fortællinger af de enkelte landmænd, i de kollegiale fællesskaber, fra rådgiver, forbruger og politisk side. Alle aktører medvirker til, at konstruere historier om landbruget og økologien, men de vægtes ikke ens.

Johannes Nørregård Frandsen påpeger, at det særlige ved debatten af landbruget i Danmark er, at der foregår en symbolsk narrativ kamp, om det han kalder retten til at definere *den store fortælling* om landbruget (Frandsen 2002:58). Kampen handler om de billeder, vi associerer med landbruget. Frandsen konkluderer, at et af problemerne i Danmark er, at der er divergens mellem befolkningens fortællinger om landbruget og landmændenes egne fortællinger. Der er på den ene side en stor gruppe af mennesker i byerne, som har en romantiseret forestilling om landbruget, som det gamle andelslandbrug. De mennesker bærer rundt på en kulturel fortælling om landbruget med nogle få husdyr, egne grøntsager og en rolig, ustresset levevis og produktionsform. På den anden side er der så de moderne landmænd, som er en del af en erhvervsgruppe, Frandsen mener, har mere til fælles med industri og anden erhvervsvirksomhed, end med den gamle bondekultur. Deres fortællinger om landbruget er markant anderledes end byboernes (2002:52). Ifølge Frandsen består udfordringen for landmændene og landbrugets organisationer i, at arbejde med at håndtere *den store fortælling*. De må i deres markedsføring af erhvervet og deres produkter tage højde for de dominerende fortællinger, der eksisterer i befolkningen (2002:58). Jeg vil afsluttende argumentere, at det i nogen grad, er netop det, økologerne har gjort med deres omlægninger. De har bemærket sig de fortællinger, der eksisterer i befolkningen, og justeret deres produktion i en retning, der i større omfang matcher disse forestillinger og fortællinger.

Sammenfatning

Overordnet betyder omlægningen, at der bliver stillet spørgsmålstegn ved de hidtidige sociale grupperinger og ved selvforståelsen. Der sker en reorientering mod en større opmærksomhed på naturforvalterrollen i landmændenes selvforståelse.

Ligesom motiverne til, hvorfor de lagde om, ændrede sig over tid, ændrer de også opfattelse af, hvad det vil sige at være økologisk landmand. Det vil imidlertid være fejlagtigt at konkludere, at

den ændrede selvopfattelse er årsag til en omlægning, tværtimod er stereotyperne om økologer for nogen det, der får dem til at tøve lidt. I stedet er der tale om, at ændringerne opstår som konsekvens af omlægningen og den læringsproces, landmændene gennemgår.

Analytisk vidner empirien om, at den ændrede selvopfattelse for landmændene er relationel og skabt intersubjektivt, både i dialogen med andre og i interaktionen med naturen. Hvad enten det er ansigt til ansigt med naboer, rådgivere, kollegaer, eller i mere abstrakte relationer til forbrugere eller i forholdet til dyr, jord og maskiner, så er selvforståelsen dialogiserende og dynamisk.

Samtidig er selvforståelsen narrativt konstrueret. Både Hastrup og Jackson påpeger sprogets identitetsskabende potentiale. Men jeg viser med både Hastrup og mit eget materiale, at den narrative aktivitet er uadskillelig fra økologernes forandrede landbrugspraksis.

Konklusion

Formålet med specialet var, gennem en fokusering på den enkelte landmands personlige erfaringer og refleksioner i forhold til produktionspraksis, at bidrage til en forståelse af vilkårene for moderne økologiske landmænd i Danmark anno 2003.

Jeg har i specialet vist, at såvel valget af – som erfaringerne med - en økologisk produktionsform er karakteriseret ved kompleksitet. Der er variation i den økologiske landbrugspraksis, og der er variation i landmændenes holdninger til økologien. Men der er også en række fælles arbejdsvilkår for omlæggerne. I landbrugsfeltet eksisterer et spændingsfelt mellem den enkelte landmand og hans konkrete bedrift på den ene side og det komplekse felt af sociale relationer, landmanden indgår i både på mikro- som makroplan på den anden side. Jeg har argumenteret for, at spændingsfeltet og de respektive relationer får betydning og slår igennem i landmandens dagligdag og praksis.

Det er også blevet belyst, hvordan spændingsfeltet kalder på forskellige kompetencer hos den enkelte landmand både i form af praktiske, håndværksmæssige kompetencer og i form af kommunikative evner. De sidste bliver artikuleret i samfundskontakten.

I forhold til projektets problemformulering har jeg argumenteret, at landmændenes omlægning til økologi ændrer deres naturpraksis og naturopfattelse hen imod en intersubjektiv, relationel og reciprocitetsbetonet omgang med jord, planter og dyr. I relation til økologernes selvforståelse betyder omlægningen, at økologerne understreger deres egen rolle som naturforvaltere i videre omfang end før omlægningen til økologi.

Det vigtige er, at disse forandringer sker som en konsekvens af de erfaringer, landmændene får gennem deres praktiske engagement i arbejdet med den nye produktionsform. Det udelukker dog ikke, at overvejelserne i forhold til naturen og den faglige selvforståelse har været en del af

motivationen til økologien for mange af landmændene, men det er det aktive engagement og den læringsproces, omlægningen afføder, som gør den afgørende forskel.

I økologernes verden er der altså en kontinuerlig og gensidig påvirkning mellem deres praksis og erfaringer med økologien, og deres holdninger til og perception af økologien. Påvirkningen og samspillet mellem de to størrelser artikuleres og skabes så sprogligt i landmændenes fortællinger.

Overordnet problematiserer disse erkendelser specialets titel *Først med hjernen – så med hjertet*. *Først med hjernen – så med hjertet* er, som jeg har beskrevet, citeret fra økologikonsulenterne. Det er deres forsøg på at begrebsliggøre deres oplevelse af de konventionelle landmænds omlægninger og erfaringer med det økologiske landbrug. Billedet beskriver den forandring, landmændene efter konsulenternes opfattelse gennemgår fra en omlægning med intellektet til en omlægning med følelserne. Jeg har i specialet bekræftet det transformative aspekt ved udsagnet, men nuanceret dikotomien *hjerne* og *hjerter*. Det er både hjernen og hjertet, men så sandelig også kroppen og sanserne som aktiveres i landmændenes møde med økologien.

Projektet har givet anledning til refleksioner om de etiske og repræsentationsmæssige udfordringer, der eksisterer i, at bedrive antropologiske studier i en politiseret og følelsesladet felt, som landbruget absolut må siges at være. Den faglige udfordring har for mit vedkommende bestået i at konstruere en antropologisk analyse i forhold til et erhverv, der på forhånd har været talt og skrevet meget om, og hvor mange af de emiske begreber, der knytter sig til landbruget, allerede på forhånd bærer negative eller positive konnotationer⁵⁷. Intentionen med specialet har været at manøvrere i feltet, uden at skabe en antropologisk repræsentation, der medvirker til at styrke stereotyperne, men netop i stedet gengiver den kompleksitet, feltet kendetegnes ved. Det håber jeg er lykkedes.

---

⁵⁷ Ordet økologisk landmand fremkalder positive associationer, mens ordet pesticider har den modsatte effekt. Jeg ser landbrugets forsøg på at omtale pesticider som planteværnsmidler som et bevidst forsøg på gennem sproget at skabe et andet indtryk af den form for landbrugspraksis. I landbrugets egne rækker sammenlignes den offentlige debat af landbruget, ikke uden berettigelse, med den offentlige debat om flygtning – og indvandrerspørgsmålet.

Et blik på de konventionelle landmænd bekræfter i hvert fald, som jeg også har været inde på, at spørgsmålet om en økologisk produktion ikke er entydigt. De konventionelle landmænd påpeger den manglende forbrugeropbakning til den økologiske produktion, og det forhold, at den danske miljølovgivning for det konventionelle landbrug på en række områder er langt mere restriktiv end i andre europæiske lande. Samtidig er der tydelige tegn på, at udviklingen af den økologiske jordbrugspraksis faktisk har skabt faglig debat internt i den konventionelle del af landbruget om produktionsmetoderne. Teknikker, som i den tidlige fase af økologien blev betragtet som alternative og tvivlsomme, har nu vundet anerkendelse i dele af det konventionelle jordbrug. Der er dog stadig, som belyst i specialet, stor forskel på de to produktionsformer og de forståelser, som knytter sig til dem.

Metodisk har projektet også ført til refleksioner. At bedrive antropologi i landbrugsfeltet, som kendetegnes ved sin kompleksitet og mangfoldige relationer mellem aktører på både mikro- og makroniveau, problematiserer generelt antropologiens og i særdeleshed de antropologiske metoders begrænsninger. Hvor de antropologiske metoder viste sig velegnede til at studere landmændenes praksis og refleksioner i forhold til deres bedrifter, melder de metodiske udfordringer sig, når de overordnede strukturer skal afdækkes. I dette speciale har jeg forsøgt at tackle den udfordring ved, at belyse makroniveauet gennem landmændenes personlige erfaringer – eller mere præcist ved at undersøge, hvornår og hvordan landmændene artikulerer dem i deres personlige fortællinger. Man kan sige, at jeg har set på samspillet gennem fortællinger. Men jeg vil generelt argumentere, at undersøgelsen af omlægningen til økologisk jordbrug kalder på en tværfaglig tilgang for i bredere omfang, at få belyst de mange agronomiske, sociale og politiske aspekter som aktualiseres i feltet.

Metodisk har mit eget feltarbejde været et bidrag til feltarbejde i en mere klassisk antropologisk forstand. Det er ikke så ofte antropologer involverer sig så sanseligt længere, men jeg har vist, at det

i landbrugsfelten var af absolut afgørende betydning, for at forstå det komplicerede håndværk, som landmændenes samspil med naturen er.

Litteraturliste

Adam, Barbara

- 1994 Perceptions of Time. In Tim Ingold (ed.) *Companion Encyclopedia of Anthropology. Humanity, Culture and Social Life*. London & New York: Routledge. pp. 503-526.

Andersen, Anne Haukjær

- 1995 *Det gode slid. Landmandsliv i det 20. århundrede*. Odense: Landbohistorisk Selskab.

Anonym

- 2000 *Principper for økologisk jordbrug*. Forskningscenter for økologisk jordbrug.

- 2002 *Den lille indsats med den store effekt. Godt Landmandskab i praksis*. Landbrugets Rådgivningscenter.

- 2002 *Planteværn i perspektiv*. Dansk Planteværn.

Bendtsen, Anna

- 2002 *Det uspiselige dyr. Opfattelser af dyr, mad og grænser for det menneskelige blandt veganer i Danmark og Sverige*. Specialerække nr. 245. Institut for Antropologi: Københavns Universitet.

Bruner, Edward

- 1984 Introduction. The Opening up of Anthropology. In E. Bruner (ed.) *Text, Play and Story: The Construction and Reconstruction of Self and Society*. Waveland Press. Pp. 1-16.

Christoffersen, Henrik

- 1999 *Danmarks økonomiske historie efter 1960*. Århus: Systime.

Clausen, Asger & Anton Mortensen og Bodil Engberg Pallesen

- 1997 *Gødningslære*. Landbrugsforlaget.

Favret-Saada, Jeanne

1980 *Deadly Words, Witchcraft in the Bocage*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fog, Erik

2001 *Omlægning til økologisk drift – før du går i gang*. Landbrugsforlaget.

Frandsen, Johannes Nørregård

2002 Tanker ved Mælkevejen. In *Jordens Folk* (4). Pp. 52-58.

Hannerz, Ulf

1991 Den "egna" kulturen? In *Norsk Antropologisk Tidsskrift* (1): pp.15-16.

Harvey, Penelope

1997 Introduction. Technology as Skilled Practice: Approaches from Anthropology, History and Psychology. In *Social Analysis* 41(1): pp. 3-14.

Hastrup, Kirsten

1982 Establishing an Ethnicity. In David Parkin (ed.) *Semantic Anthropology*. London: Academic Press. Pp. 145-160.

1991 Antropologiske studier af egen kultur. In *Norsk Antropologisk Tidsskrift* (1): pp. 10-14.

1994 Anthropological Knowledge Incorporated: Discussion. In K. Hastrup & P. Hervik (eds.) *Social Experience and Anthropological Knowledge*. London and New York: Routledge. Pp.224-240.

Hastrup, Kirsten & Peter Hervik

1994 Introduction. In K. Hastrup & P. Hervik (eds.) *Social Experience and Anthropological Knowledge*. London and New York: Routledge. Pp.1-12.

Holmegård, Jens

1997 *Økologiens Pionertid*. Odense: Erhvervsskolernes Forlag.

Haase, Gunnar Lund

2002 Livet på landet – drøm eller virkelighed. In *Jordens Folk* (4). Pp. 3-4.

Ingold, Tim

1992 Culture and the Perception of the Environment. In E. Croll & D. Parkin (eds.) *Bush Base, Forest Farm. Culture, Environment and Development*. London & New York: Routledge. pp. 39-56.

2000 *The Perception of the Environment. Essays in Livelihood, Dwelling and Skill*. London & New York: Routledge.

Jackson, Michael

1996 Introduction. Phenomenology, Radical Empiricism, and Anthropological Critique. In M. Jackson (ed.) *Things as they are. New Directions in Phenomenological Anthropology*. Indiana: Indiana University Press. Pp. 1-50.

2002 Familiar and Foreign Bodies: A Phenomenological Exploration of the Human-Technology Interface. In *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 8:2: pp. 333-346.

2002 Preface. In M. Jackson *The Politics of Storytelling. Violence, Transgression and Intersubjectivity*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press. Pp. 11-36.

Kaltoft, Pernille

1997 *Naturetik som praksisbegreb. En undersøgelse af naturforståelse, praksis og viden i økologisk jordbrug*. Institut for Teknologi og Samfund. Danmarks Tekniske Universitet

Lange, Erik

- 1993 *Moder jord på Herrens mark!: Bæredygtigt landbrug - et spørgsmål om værdiorienteringer, natur-etik og jordbrugsfagligt paradigme.* Reprosierien. København: Institut for Kultursociologi.

Latour, Bruno

- 1994 On Technical Mediation. In *Common Knowledge* vol.3 (2). Pp. 29-64.

Marcus, George

- 1995 Ethnography in/of the World System: the Emergence of Multi-Sited Ethnography. In *Annual Review of Anthropology* (24). pp. 95-117.

Mattingly, Cheryl

- 1998 *Healing Dramas and Clinical Plots – The Narrative Structure of Experience.* Cambridge: Cambridge University Press.

Melucci, Alberto

- 1989 *Nomads of the Present. Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society.* Hutchinson Radius. Pp. 103-117.

Milton, Kay

- 1996 *Environmentalism and Cultural Theory. Exploring the Role of Anthropology in Environmental Discourse.* London: Routledge

- 2002 *Loving Nature. Towards an Ecology of Emotion.* London & New York: Routledge.

Noe, Egon

- 1999 *Værdier, Rationalitet og Landbrugsproduktion.* Ph.d. afhandling Institut for Økonomi, Skov og Landskab. Den Kgl. Veterinær – og Landbohøjskole. København.

- 2002 Disconnection of the 'Organic' Food Production from the 'Organic Network'? – A Danish Actor Network Case Study. In *Sociologia Ruralis*.

Ochs, Elinor & Lisa Capps

1996 Narrating the Self. In *Annual Review of Anthropology* (25). Pp. 19-43.

Okely, Judith

1996 *Own or Other Culture*. London & New York: Routledge.

Olwig, Karen Fog & Kirsten Hastrup

1997 Introduction. In Olwig & Hastrup (eds.) *Siting Culture. The Shifting Anthropological Object*. London & New York: Routledge. Pp.1-14.

Otto, Lene

2001 Livshistorier og biografisk subjektivitet. In *Dansk Pædagogisk Tidsskrift* (1). pp. 3-11.

Pfaffenberger, Bryan

1988 Fetishised Objects and Humanized Nature: Towards an Anthropology of Technology. In *Man* 23(3). pp.236-252.

1992 Social Anthropology of Technology. In *Annual Review of Anthropology* (21). Pp. 491-516.

Plummer, Ken

1995 *Telling Sexual Stories – Power, Change and Social Worlds*. London & New York: Routledge.

Rasmussen, Lisbeth

1993 *Dialog ved markskellet? Værdiorientering og konflikter i moderne dansk landbrug*. Repriserien. København: Institut for Kultursociologi.

Sandøe, Peter

1996 Dyreetik. In *Tidsskriftet Antropologi* (33). pp. 65-81.

Sessions, George

1994 Ecocentrism and the Anthropocentric Detour. In C. Merchant (ed.) *Key Concepts in Critical Theory: Ecology*. New Jersey: Humanities Press. Pp: 140-151.

Spencer, Jonathan & Alan Barnard

1996 *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London & New York: Routledge.

Staunæs, Dorthe

2000 Engangskameraer og børneblikke. In Jørgensen & Kampmann (eds.) *Børn som informanter*. København: Børnerådet. Pp.103-121.

Thøgersen, Jens Ole

1998 *ERFA-grupper i landbruget - en håndbog for landmænd*. Århus: Landbrugsforlaget for landbrugets rådgivningscenter.

Hjemmesider

www.ecoadvice.dk

www.samfundskontakt.net

Appendiks – Landmændene og deres bedrifter⁵⁸

- Anne** Er gift med Rune, sammen har de 3 børn. Anne arbejder selv deltid udenfor landbruget. Rune og Anne driver landbruget i fællesskab med Runes forældre. De har dog hver deres ejendom, som ligger side om side.
- Bente** Er gift med Peter, sammen har de 4 voksne børn. Bente har skiftevis været hjemmegående og udearbejdende, men Bente er meget engageret i gården og har en stor interesse for heste.
- Carsten** Har omlagt til økologi i 1995, og driver et økologisk jordbrug på 190 hektarer, og har derudover en del økologiske fedekvæg. Carsten har eksperimenteret meget med forskellige typer af afgrøder. Han har blandt andet dyrket spinat og karse. Carsten har Nanna ansat som medhjælp på fuldtid, og benytter sig af Økologisk Rådgivning.
- Henrik** Har omlagt til økologisk produktion i 1995. Han driver bedriften sammen med sin far, og får i travle perioder hjælp fra afløsere. Henrik har 60 økologiske malkekøer og et planteavl på 80 hektarer, hvor der primært bliver dyrket foder til kvæget. Han er leverandør til Arla, og benytter sig af Økologisk Rådgivning.
- Jens** Er 41 år og konventionel landmand. Jens driver en maskinstation, og har 3 fuldtidsansatte medarbejdere. I alt driver de et stort planteavl på næsten 600 hektarer. Jens har derudover en minkproduktion med 1500 minktæver, som han er ved at udvide. Han er gift og har 3 børn.
- Lasse** Er konventionel landmand. Han har en svineproduktion på 620 søer, med en årlig produktion af 15000 smågrise. Markbruget er på 130 hektarer, og der er, udover Lasse selv, fire ansatte. 3 i svineproduktionen og 1 markmand. To af dem er Lasses sønner. Lasse har boet på gården siden 1980. Han er gift og har 5 børn. Konen er

---

⁵⁸ Listen er ikke en fuldkommen oversigt over de landmænd, der deltog i projektet. Den rummer kun det udsnit af landmændene, som behandles direkte i nærværende speciale enten i form af egne citater eller ved mine beskrivelser af deres bedrifter og praksis.

hjemmegående, og driver fra gården en lille butik med gamle møbler og brugskunst. Lasse er aktiv i Samfundskontakten under Landbrugsrådet.

- Laura** Er uddannet agronom fra KVL i København. Hun er leder af Økologisk Rådgivning i Jyderup. Økologisk Rådgivning er et rådgivningsselskab, der udelukkende beskæftiger sig med økologisk produktion. Det er skabt i et samarbejde mellem Nordvestsjælland Landbocenter i Jyderup og LandboCentrum i Borup. Der er 5 økologiske konsulenter tilknyttet rådgivningen. Udover individuelle vejledninger arrangerer selskabet kurser i økologisk landbrug, ERFA-grupper og udgiver nyhedsbreve.
- Lotte** Er økologisk landmand. Hun driver i samarbejde med sin mand og sin svigerfar en bedrift på 83 hektarer med 54 malkekøer. De 2 generationer købte gården i 1994, og har drevet den økologisk siden 1997. Ved siden af landbruget driver familien en maskinstation, hvor der er yderligere 2 mand ansat. De er leverandør til Arla, og benytter sig af Økologisk Rådgivning.
- Nanna** Er ung medhjælper hos Carsten, og under uddannelse indenfor landbruget.
- Niels** Er 27 år og uddannet landmand. Han arbejder på fuldtid som fodermester hos Rune.
- Peter** Er i 60'erne. Driver et økologisk landbrug med RDM malkekvæg. Peter har omlagt i 1989. Han har 70 hektarer og 45 malkekøer, samt lidt fedekvæg. Derudover forsøger Peter sig med en produktion af økologisk ost. Den ene af Peters sønner bor sammen med sin familie på bedriften, og passer markbruget. Tanken er, at han skal overtage gården efter Peter, når han om et par år går på pension. Han har en pige ansat på fuldtid som fodermester, og leverer sin mælk til Øllingegård Mejeri i Slangerup.
- Rune** Er 39 år. Rune driver i samarbejde med sin far et økologisk landbrug med malkekvæg, og har været omlagt siden 1999. I den forbindelse byggede Rune ny løsdriftsstald. Rune har 125 malkekøer og 185 hektar jord, hvorpå der primært dyrkes foder til køerne. Udover samarbejdet med faderen har Rune, Niels ansat på fuldtid. De leverer deres mælk til Arla, og benytter sig af Økologisk Rådgivning.

- Signe** Er 22 år og uddannet landmand. Hun arbejder som fodermester på fuldtid hos Peter.
- Thomas** Er 45 år. Han omlagde til økologisk landbrug i 1998. Han driver et landbrug på 80 hektarer og har 70 malkekøer, som leverer mælk til Arla. Han benytter Økologisk Rådgivning. Thomas er gift og har 3 børn.
- Thor** Er 42 år, MF for venstre og formand for Dansk Frøavlerforening. Han er uddannet landmand, og driver to bedrifter på Bornholm. Et økologisk planteavl og en konventionel slagtesvineproduktion med dertilhørende konventionelt markbrug, med en stor andel af frø.
- Torben** Er konventionel landmand og 11. generation på sin gård. Torben har en slagtesvineproduktion på 1200 grise og et planteavl på 100 hektarer. Han er alene om at passe bedriften, men benytter sig af vikarer i særligt travle perioder. Han er aktiv i bestyrelsen på den lokale landboforening og i Samfundskontakten. Torben er gift og har 2 børn.

Abstract

This thesis examines Danish conventional farmers' conversions into organic farming. It pays specific attention to the way in which the conversion affects the farmer's way of relating to the surrounding environment as well as his perception of himself and his roll as a farmer.

On the basis of the empirical material it is argued that these issues cannot be fully understood without paying close attention to the relationship between the individual farmer and the larger social and cultural context within which he practises his farming. Farming is simultaneously a craft as well as a business. It is moreover a business which bases its production on a common resource – that of nature. Therefore the farmer's practice becomes of public interest, and farming in Denmark has been subjected to and surrounded by a massive public debate. Conventional farming in particular has been heavily criticized and converting to organic farming therefore presents an opportunity for the farmers to escape the negative social exposure.

The thesis challenges the predominant view that farmers make choices about their production on the basis of economic considerations and shows how numerous personal, practical and collective considerations and values are at play in the individual farmer's decisions on how to manage his farm. Health issues, contacts with other farmers and farming consultants are but a few examples of this.

In regard to the organic farmers I argue that the process of converting to organic farming is a also a process of learning, during which the farmer acquires a new farming practice. This process challenges the farmer's interaction and relationship with his soil and his animals. The *intersubjectivity* in these relationships is emphasized and the practical experiences with organic farming therefore subsequently lead to the farmers gaining a new *relational reciprocal* understanding of nature.

The practical experiences with organic farming also challenge the farmers' own selfperception. They start to debate their role as farmers and the values they attribute to farming. The organic farmers agree that they have an equivocal role both as *a manager of a business* and as *a protector of the environment*, but after the conversion the farmers start thinking of themselves more as responsible for the latter.

The thesis is the result of a six months fieldwork amongst conventional and organic farmers and agricultural consultants in the area of Roskilde and Vestsjællands Amter.